

Bunkóság

(A reprimítivizáció változatai
a társadalomban)

Budapest 1999

A 00 - 03326

Kiadja: a Friedrich Ebert Alapítvány

A sorozat szerkesztői:
Dalos Rímma
Kiss Endre

Készült a b.Boni Kft.
műszaki gondozásában

Tartalom

Előszó	5
Kiss Endre Reprimitivizáció és bunkóság az ezredfordulón	7
Csányi Vilmos Az emberi viselkedés a társadalmi konstrukciók lebomlásának idején: etológiai analízis	23
Pataki Ferenc Alkalmi tűnődések a „bunkóságról”	31
Balogh Tibor A bunkósodás mint a demokrácia sajátos leépülés/ kiemelkedés-szimptómája	39
Sáska Géza A tanulatlan faragatlan?	49
Kamarás István Bunkóság (néhány nézetből)	61
Hernádi Miklós A bunkóság – tudásszociológiai nézőpontból	73
Veres András Kis magyar bunkológia	79
Eörsi István A bunkóság magasiskolái	87
Függelék Lányi Gusztáv Bunkóság és/vagy (re)primitivség?	92

Előszó

Sorozat folytatása ez a kötetünk, amely a küszöbönálló évezredben is fontos kérdéseket tárgyal. A könyv a Friedrich Ebert Alapítvány által szervezett vitasorozat dokumentuma. Eddig az alábbi témák kerültek megvitatásra:

Monetarizmus: múlt és jelen
Civilizáció az ezredfordulón
Az állami eper édesebb-e?
Igazságosság

A viták résztvevői ismert értelmiségiek és tudósok, akik nagyon eltérő szakmai és politikai nézeteket képviselnek. A résztvevők kiválasztásánál nagy súlyt helyeztünk a metodikai és társadalmi bázis sokoldalúságára. Habár a témák nem aktuálpolitikai szempontúak, mégsem lehet csodálni, hogy a tudomány részéről gyakran és ismételten megfogalmazódnak olyan kijelentések, amelyek a politikai előzmények megítélését illetően vagy átültethető javaslatok formájában aktuális jelentést vesznek fel. Az előadások szándékolt sokfélesége esetében természetes, hogy a Friedrich Ebert Alapítvány sem mint a rendezvény szervezője, sem mint a dokumentumok kiadója nem azonosítható a hozzászólásokkal, noha ilyenfajta próbálkozások előfordulnak. Am ezeket az egy évtizeddel ezelőtt lezárult korszak gondolkodásmódjának maradványaiként értékeljük.

Reméljük, hogy a kötetek sokszínűsége az olvasó tetszésével is találkozhat.

Peter Thelen
Friedrich Ebert Alapítvány

Kiss Endre

Reprimitivizáció és bunkóság az ezredfordulón

Választott témánk szempontjából a címben szereplő egyik terminológiai lehetőség sem igazán szerencsés önmagában. A „reprimitivizáció” kifejezi a folyamat lényegét, s megfelel az elemzés emeltbb tudományos követelményeinek, hátránya, hogy rendkívül általános, számos heterogén jelenséget foglal egybe, s ezért is igen nehezen specifikálható. A „bunkóság” terminus előnye, hogy visszaad valamit ennek a reprimitivizációs folyamatnak az aktuális, jelenkori, posztkommunista és magyar aurájából. Az is előnye továbbá, hogy a fogalom megtestesítette stílusréteggel a társadalomban valójában működő terminust is be tuduk építeni az elméletbe, ezzel egyben igazolhatjuk azt a rendkívül fontos tényt is, hogy maga a társadalom is észreveszi és megszenvedi ezt a reprimitivizációs átalakulást.

Mivel azonban a fogalomnak részben egyrészt egzakt és több elemből álló meghatározást akarunk adni, másrészt magát a jelenséget annak ideáltípusált megvalósulási formáival is jellemezni akarjuk, ezért a magából a kettős fogalomhasználatból származó félreértések és hibák nagyságrendjét nagymértékben csökkenteni tudjuk.

A reprimitivizáció, illetve a bunkóság jelenségének önmagában vett kiemelkedő társadalmi fontosságán és jelentőségén túlmenően a reprimitivizálódás-bunkóság jelenséggöre azért is nagy kihívás a társadalomtudomány és a társadalomelmélet számára, mert kivételes tisztasággal mutatja meg az *interdiszciplinaritásnak* azt a kivételes helyzetét, amikor a szó szoros értelmében égetően új tárgy csak és kizárólagosan interdiszciplináris módszertannal dolgozható fel, hiszen egyik tudomány sem nevezhető teljes értékű „bunkológiá”-nak, miközben, s ebben áll az interdiszciplinaritás igazi alapja, egyik egyes tudomány sem lehet önmagában képes arra, hogy maradéktalanul le tudja írni ezt a komplex jelenséget.*

* A probléma előtörténetéhez tartozik, hogy már 1997-ben Seregélyesen megtartott konferenciánkon is számítottunk arra, hogy a reprimitivizáció problematikája erőteljesen vetődik fel. A „Civilizáció az ezredfordulón” című konferencián azonban akkor a civilizációs makroelméletek vitája majdnem teljesen elterelte a figyelmet erről a problémakorról.

A reprimítivizáció-bunkóság *alapjelensége* egy már elért, sőt, magától értetődőnek tekintett konkrét *civilizációs* szint és állapot elvesztése, visszaesés és felhalmozott értéktartalmak kivonulása a társadalmi folyamatokból. Ami a civilizáció, illetve a civilizációs szint lehetséges meghatározásait illeti, e problémakör témánkhoz tartozó vetületeit nagy összefoglaló műveiben *Norbert Elias* fogalmazza meg érvényesen,¹ amennyiben magát az európai civilizációs folyamatot – érdemében a *külső* kényszerek *belsővé* tételének processzusaként nevezi meg. Nos, dolgozatunk reprimítivizáció-, illetve bunkóságfogalma az Elias definiálta civilizációs folyamatból való kilépés, kiesés egy konkrét történelmi változata, nem annak teoretikus elképzelhető egyedüli alternatívája, de nem is annak tökérellentettje.

Éppen az Eliasnál is középpontba állított „külső” és „belső” kényszerek egymásba való átmenetelnél releváns posztkommunista elemekkel kell számolnunk. Ami a létező szocializmus konszolidált évtizedeit illeti, ezekben olyan társadalmi gyakorlat alakult ki, hogy *ami nem volt megtiltva, az szabad volt*.² Ez a társadalomalakító maxima jócskán kiforgatta eredeti alapjaiból az Elias jellemezte civilizációs folyamatot, hiszen érdemileg iktatta ki a „belső”-nek, a „belülről irányított”-nak azt a meghatározó funkcióját, ami e meghatározás szerint maga volt a civilizációs folyamat végeredménye. A *homo sovieticus* viszonylatában mindez azt jelentette, hogy a külső és a belső kényszer egymásra ráhangolt, reflexív együttese, ha tesszük, ezek dialektikája, százzszalékosan átment a külső kényszer *megléte*nek, illetve a külső kényszer *hiányának* egymást esetleg irracionális ritmusban váltogató reflexív együttesébe.

Norbert Elias definíciójának az is előnyös vonása, hogy olyan korokban emlékeztet a belső kényszerként megjelenő civilizált állapot külső kényszerekből származó eredetére, amikor a civilizált állapotot a már csaknem kizárólag belsőként tételezett kényszer eredőjeként éltük át, a külső kényszer problémája a felismerhetetlenségig a háttérbe szorult, a huszadik század folyamán már majdnem teljesen leépült. Napjaink problémája éppen az, hogy akár jogilag, akár erkölcsileg azért sem tudunk reagálni a reprimítivizáció, illetve a bunkóság jelenségére, mert nincsenek visszatérési útjaink a külső kényszerhez vagy annak akárcsak a szimulációjához, illetve bármilyen

szublimált formájához. A mai problematika így teljes és így minőségileg új. Olyan reprimítivizálódási-bunkósodási folyamat megy végbe, amelynek civilizációs tartalmai nemcsak teljesen belsővé voltak téve már, de *eredetükben és motivációjukban* is „belső”-ként volt elképzelve. Nem kívánjuk, nem is tartjuk lehetőnek a „külső” kényszerek valamilyen formában való újjászületését, magát az átalakulási folyamatot azonban erőteljesen meghatározta ez a tény.

Figyelmünk homlokterében olyan reprimítivizációs folyamat áll, amelynek kiváltó oka se nem belső, se nem külső, de sajátos módon *egyszerre* külső és belső. Ez a társadalmi tőke *lassú és folytonos* elvonása, olyan sajátos *külső* momentum, ami végső soron az impulzusok hihetetlen lassúsága, az egyes aktorok számára való felismerhetetlensége miatt *belső*nek, sőt, majdnem teljesen csak *belső*nek tűnik és tűnt.³

Annak ellenére, hogy posztkommunista térben írjuk ezt a tanulmányt és a *homo sovieticus*nak épp az ímént tulajdonítottunk sajátos viszonyt a „külső” és a „belső” kényszerek specifikus újrendezésének formájában, a reprimítivizáció-bunkóság jelenségének valódi okát a jóléti állammal minőségileg új szintre kerülő társadalmi tőke-újraelosztás radikális megváltoztatásában látjuk. Tézisünk, hogy a jóléti állam gyökeresen átalakította a társadalmi tőke újraelosztását, majd a jóléti állammal a nyolcvanas évtizedben történő leépítése kritikusan és folytonosan csökkentette minden társadalmi szereplő esetében a saját újratermeléséhez szükséges társadalmi tőkét, s ez a folytonosan szűkülő és az egyszer már elért követelmények és igények mögött kényszerűen elmaradó tökeellátottság egyre mélyülő negatív spirálként vezetett a reprimítivizáció, illetve a bunkóság jelenségköréhez. A jóléti állam a társadalmi tőkét teljesen transzparens módon juttatta el a társadalomhoz, a társadalmi tőke lassú, de radikális csökkentésének azonban nemcsak a társadalmi tőke közvetlen kiosztásában mutathatók ki az összetevői, de egy sor más változásban is, így az *életforma*, az *értékek*, a *szokások*, a *családszerkezet*, a *szabadidő* és más olyan lényeges mozzanatokban, amelyek mind dőlő módon részesedtek a társadalmi tőkének az egyes egymást követő nemzedékekbe való átöröklésében, illetve befektetésében. Nem független teljesen a jóléti állam egész problémaköréről, mégis önálló jelentősége van például a családserkezetnek, s abban a gyerekekkel való tudatos, „tőke-

¹ Elsősorban az *Über den Prozess der Zivilisation* című kötete gondolunk. (Lásd az Irodalomban.)

² Természetesen tudatában vagyunk annak, milyen különösen is csenghet a létező szocializmus összefüggésében a „szabadság” ilyen széles köre („amit nem tiltanak”). Ez a felvetés – alapvető helyességén túlmenően – további finomításokra szorul.

³ Jelenünknek talán egyik legfontosabb igazán új eleméről van szó. Lehetnek bizonyos olyan impulzusok, amelyek olyan hosszú ideig és olyan alacsony intenzitással érik a célszoportokat, hogy nemhogy nem érzékelik ezeket „külső” hatásoknak, de esetenként egyáltalán nem is érzékelik őket, s ezért nem is tudatosulnak.

befektető" tevékenység nagyságrendjének. Ha mindezeket a tényezőket összegezzük, még világosabb az egymást követő nemzedékekbe investált társadalmi tőke sebes csökkenése, még akkor is, ha ebben a folyamatban lehetnek viszonylagos szünetek, ha feltűnhetnek olyan csoportok az egyes társadalmakban, amelyek képesek arra, hogy abszolút vagy relatív módon növelni tudják a következő nemzedékekbe fektetett társadalmi tőkét. A következő nemzedékekbe fektetett társadalmi tőke csökkenésének tétlenél azt is mindig figyelembe kell venni, hogy a technika, az informatika és általában az eszközök és szolgáltatások szerves fejlődése minden korban az előzőnél jóval magasabb alapszintet ír elő. A lasersebészet, a computer-tomográf vagy a hormonyógyászat korában a nyújtható minimális társadalmi ellátottság alapszintje automatikusan *emelkedik*, így az egyes nemzedékekbe fektetett társadalmi tőke viszonylagosan még akkor is csökkenne, ha nominálértéken azonos maradna, ami természetesen távolról nincs így.

A reprimítivizáció/bunkóság általunk leírt próbált jelenség-körének ideáltípusú alapjelensége volt, amikor vasúti átjárók elektronikus berendezéseiből, fényesorompóiból kiszerelezték az akkumulátorokat és az értékesíthető huzalokat. Fókuszként foglalta össze ez a jelenség mindazokat az elemeket, amelyek ezt a reprimítivizációt definiálják és amelyeket elemzésünkben fel kell tárunk.⁴

Ennél újabb és talán még teljesebb ideáltípust jelentett számunkra a két taxisgyilkos kiskorú lány esete. Ez az eset ugyancsak klasszikus egységben mutatja fel az itt definícióra kerülő bunkóság-reprimítivizálódási jelenség összes meghatározó komponensét. Nagy szemléletességgel mutatja ezt a gyilkosságot olyan aktusok sorozatának, amelyekből hiányzik a szereplőbe investált társadalmi tőkének nemcsak *optimuma* vagy *átlaga*, de nyilvánvalóan *minimuma* is. Másrészt egészen egyértelműen mutatja fel a *mentális-kognitív deficit*eknek azt a nagyságrendjét és arculatát, amely az e jelenség definíciójának alapjául szolgáló koncepció másik leglegyenesebb pillére.

Ami a folytonosan, de láthatatlanul az egyes új nemzedékekbe investált társadalmi tőkét illeti, ennek kritikus deficitjét már a kezdet kezdetén mutatja ebben az ügyben az, hogy a sajátosan „reprimítivizált” módon elkövetett gyilkosság két tettese a kulturális tőke birtoklása szempontjából korántsem közömbös női nemhez tartozott, ráadásul kiskorú volt, akinnek (s nemcsak a női nemhez kötötteknek) ebben az életkorban éppen a következő nemzedékek-

be befektetett társadalmi tőke aktív elsajátításával kellett volna foglalkozniuk, nem pedig egy, a belsővé tett társadalmi tőke teljes hiányáról tanúskodó tett elkövetésével. Szűkebb értelemben is a társadalmi tőke kritikus hiányáról tanúskodik a büntetett logisztikájának gyakorlatilag összes lényeges eleme. A büntetett egy autó megszerzéséért követték el, miközben elkerülte figyelmüket, hogy a ki-szemelt áldozat jó idővel a tett előtt új kocsit vásárolt. Úgy akartak autót szerezni (és időlegesen meg is szereztek), hogy nem tudtak autót vezetni, majd olyan tervet kovácsoltak, hogy az ilyen módon megszerzett autót el fogják adni (amiből az is teljes egyértelműséggel kiderül, hogy nem volt világos fogalmuk arról sem, hogyan és milyen processzus során lehet a társadalomban egy autót eladni).

Ami immár a manifesztált vált *mentális-kognitív deficit* ugyancsak az ideáltípusizálást megalapozóan szélsőségesen intenzív meglétét illeti, elsőként az a mozzanat említendő, hogy a két kiskorú lány nem is akarta megölni az autó tulajdonosát, csak meg akarták őt félemlíteni. Sajátos apró, de sokatmondó részlet, hogy először ketchuppal akarták leütni, majd inkább egy vízzel töltött műanyag flakont választottak erre a célra, azzal az indokolással, hogy a ketchup „túl jó”. S ebben az ügyben ugyancsak példaszzerű, hogy a *társadalmi tőke* hiányának spektakuláris esetei és példái *klasszikus* és egzaktnak megragadható *mentális deficit*ek alakjában manifesztálódnak.

Természetesen az egymást követő nemzedékekbe fektetett társadalmi tőke csökkenése a történelem során már nem az első alkalommal fordul elő. Mégis, az itt elemzett reprimítivizáció/bunkóság abból a szempontból is szinguláris a történelmi folyamatban, hogy ez a folyamat a maga किंदulását a jóléti állam kialakulásának, illetve bukásának köszönhetné. Nem a jóléti állam mint pozitív jelenség, vagy mint pozitív folyamat önmagában kiemelkedő mivolta vagy nagyságrendje, de egy egészen világosan elkülöníthető teoretikus ok miatt célszerű ezt tennünk. Az érett jóléti állam koncepciója adott ugyanis *új* és a korábbiaktól minőségileg eltérő *értelmet* a társadalmi tőkének, illetve a társadalmi tőke elosztási és újraelosztási szabályainak.⁵

A mentális-kognitív deficitet tartalmazó reprimítivizált-bunkó cselekvés specifikus karakterét általánosságban a *tett* és annak *következményei*, illetve a *tett* és annak *társadalmi hatásai* között a történelmi léptékű társadalmi-civilizációs folyamatokban kialakult megfelelési és egyenértékviszonyainak *kritikus*, egyszerre *ön- és közveszélyes* felrúgása teszi ki. Leegyszerűsítve, de minden későbbi általánosítás szempontjából teherbíró módon ez két alapelrelációt je-

⁴ A reprimítivizációs bunkóság vitájában Kamarás István említette a vasúti átjárókból kiszerelelt akkumulátorok és huzalok példáját.

⁵ Lásd Kiss Endre, A jóléti állam mint teoretikus tárgy. In: Dalos-Kiss (szerk.), 1998, 69–80.

lent. Egyrészt a reprimítivizált-bunkó-cselekvés *eredménye* a legtöbb esetben messze elmarad az érte tett erőfeszítések, kockázatok és más befektetések mögött. Ilyen volt 1998 végén az a szélhámos, aki nagy értékű pályabelőp-csomagot akart lopni egy olyan labdarúgó-stadionban, amelynek rendszeres és fizető nézőszáma alig érte el alkalmanként a négyjegyűség nagyságrendjét. Bármilyen meglepőnek is tűnhet tehát, a reprimítivizált-bunkó-cselekvésben definícióként megjelölt mentális deficit az elkövetővel önmagával szemben is érvényesül: manifesztálódik abban, hogy az elkövető, a cselekvés aktora már a saját, az *önmagá által kitűzött* célt sem tudja racionálisan megjelölni. Jóval súlyosabb, ha egyenesen nem tragikus azonban a mentális deficit problémája a cselekvés *eredménye* és a *másik emberre, a közre, illetve a társadalomra* gyakorolt negatív hatás közötti helyenként szélsőséges aránytalanságban. Így a két kiskorú taxisgilkos lány ügyében az adott koordináták közötti elérhető maximális „cél” (amit megfogalmazhatunk például úgy, hogy az az autó eladását és néhány, szórakozással eltöltött napot vagy hetet jelent), illetve az autótulajdonos taxis szadista meggyilkolása, vagy a néhány száz forintos akkumulátorelemek megszerzése mint „eredmény”, illetve az emberéletek sorát veszélyeztető rosszul vagy egyáltalán nem kivigáztott vasúti átkelők egymással való szembeállítás a jól illusztrálhatják ezt az aránytalanságot. A társadalmi tőke ellilánásából kialakuló manifeszt mentális deficit jelensége ugyanis nem csupán az erőfeszítések és a célok közötti tragikomikus aránytalanságban, nem is csupán az egyes tettek hatványozottan aránytalan közveszélyességében mutatható ki, de éppen a mentális deficit egyik legsajátosabb összefüggésében is realizálódik: *a közveszélyesség mértékében megnyilvánuló önveszélyesség mozzanatában*. Az, hogy a taxisgilkos kiskorú lányok tette ebben a megvilágításban ugyanolyan önveszélyes is volt, mint a vasúti átkelő akkumulátorainak kisserelése, magától értetődik, hiszen a kisserelés elkövetője attól a pillanattól kezdve már a maga és a hozzá legközelebb álló emberek életét is a legkézzelfoghatóbb módon veszélyezteti. E mentális-kognitív deficit lényeges új jelensége (legalábbis azért, mert érdemileg a jóléti állam hanyatlásával hoztuk kapcsolatba), kategorizálásával, sokoldalú leírásával kellene tudnia kezdenie valamilyen társadalomnak, de nem állítjuk, hogy ez a mentális deficit már patológia lenne.⁶

⁶ Fontos interdiszciplináris vetülete gondolatmenetünknek, hogy miközben a mentális-kognitív deficit problémáját jól körülfatározható, mérhető és leírható elmozdulásnak tekintjük, azt nem tekintjük a hagyományos értelemben patológiának, és ezzel az egész jelenséget más tudományok figyelmébe is ajánljuk.

A reprimítivizált-bunkó cselekvésmód jelen egyik legfontosabb és számos részmozzanatból összeadódó alaponkonense, a mentális-kognitív deficit *cselekvésszervező* szerepe *új típusú* értékpusztító cselekedetek nagy sorához vezet. A cselekvésnek ez a minemősége esetleg korszak-, netán egyenesen történelemalkotó nagyságrendet is elérhet. Specifikus értékpusztításukat nem az egyes értékek vagy az értékek egy egységes fogalma *elleni* többé-kevésbé tudatos vagy motivált háttér határozza meg, de a társadalmi tőke hiánya, a pozitívan manifesztálódó mentális-kognitív deficit a cselekvés pozitív céljának kijelölésében, a társadalomra és a cselekvőre magára irányuló következmények felmérésére képtelen attitűd. Mindez *társadalmi tabuk* nagy sorának rendszeres megsértését és ezzel a tabu érvényes fogalmának erőteljes megváltozását is eredményezni fogja. Az *értékek pusztítása, megsemmisítése* bizonyos értelemben *értékmentesség* válik, a reprimítivizált-bunkó cselekvések nem kell feltétlenül, a kerek definíció kedvéért teljesen nélkülöznie az értékek ellen feszülő, ressentiment-jellegű, tudatos vagy öntudatlan *negatívítás* elemeit⁷, a legtöbb esetben azonban valóban *nélküli* azokat. A köztéren elhelyezkedő tárgyak, elsősorban az automata vagy a telefonfülkék rongálása az elmúlt évtizedben nem feltétlenül volt olyan magatartás „eredménye”, amely a tárgyi dekonstrukcióban értékek és tartalmak dekonstrukcióját is felismerhető módon tudta átélni. A nyelv elleni ilyen természetű reprimítivizált-bunkó támadások nagy része mára már annyira automatizálódott, hogy sem tudatos, sem öntudatlan *értékellenes* magatartás szinte fel sem tétélezhető.⁸ Ugyancsak nehezünkre esik feltételezni, hogy az utolsó kisebbségi önkormányzati választások során Budapesten porondra lépő *áldormény* képviselőjelöltek (akik a később tárgyalásra kerülő *politikai* bunkóság izgalmas változatát valósították meg) különösen izgatták volna magukat a *politikai* *demokrácia alapértékeinek* problematikája és saját reprimítivizált-bunkó magatartásuk értékromboló jellege miatt. Hasonlóan gondoljuk, hogy az egri kórház hosszán tartó szívós ellenállása a titokzatos halálesetek okainak kivizsgálásá-

⁷ Miközben tehát *nem* zárjuk ki a reprimítivizációs bunkóság aktusainak értéktudatos, illetve *tudatosan értékpusztító* lehetőségeit sem, *nem* az értéktudatos cselekvésirányítást tekintjük a reprimítivizációs bunkóság alapjelenségeinek.

⁸ Vannak természetesen eldönthetetlen határesetek. Így például a korszakteremtő Kosztolányi-versornak („Ülőli úti fák”, „Ülőli úti fűk”-kal való átalkatása szemünkben ugyanúgy nem feltétlenül tudatos és reflektált értékpusztítás eredménye, mint amennyi más hasonló nyelvi szörnyűsülett, „objektív” hatásában ez a transzfokális azonban maga megtestesíti egy értékpusztító attitűdöt.

val szemben (ami az ugyancsak a későbbiekben elemzendő állami bunkóságnak a kutatás szemszögéből nagyon is értékelhető klasszikus példája) aligha indukált egyik vezető fejében sem elvontabb gondolatokat a demokrácia vagy az állami funkciók értékeinek miénlétéről és lehetséges sérthetetlenségéről. Mind az álörmény képviselőjelöltek, mind az egri kórház vezetőinek magatartásában természetesen a reprimítivizált bunkóságnak az előbbiekben definiált alapvonásait fedezték fel.

Hangsúlyoznunk kell természetesen, hogy nem minden értékpusztítást tekintünk a reprimítivizált-bunkó attitűd megnyilvánulásának, itt is ragaszkodunk rugalmas és sok pólusú definícióinkhoz, amelyet azonban sohasem tekintünk az összes létező jelenség skolasztikus teljességre törekvő magyarázatának.⁹

Az értékpusztítás értékek ellen irányuló szándék nélkül, pusztán csak a reprimítivizált-bunkóság motivumainak „mechanikus” működése révén minden bizonnyal megtalálja a maga analógiáját a tabuk megdöntésének, illetve tabuk általános sorsának meghatározó változataiban. Az, hogy a reprimítivizált bunkóság rendszeres fenyegetést jelent azokra a társadalmi tabukra, amelyet teljes joggal tekintünk éppen a civilizációs összefolyamat eredményeinek, korszakunk és közeljövőnk meghatározó ténye. Azt természetesen még a tabuk összefüggésében sem állítjuk, hogy a tabuk minden „primitív” vagy „bunkó” megdöntése kizárólag csak az általunk definiált reprimítivizáció eredménye lehet. Azt viszont annál inkább, hogy az élet elleni erőszak jó része klasszikusan a reprimítivizált bunkóság megnyilvánulása, élükön az olyan, lelkesek elleni nemegyszer halálos végű támadásokkal, akik nemcsak hivatásukkal, de magatartásukkal is a civilizációs folyamat során felhalmozott tabuk értékeit tesztelték meg.

A következőkben a definíciók szerinti reprimítivizáció, illetve bunkóság legfontosabb alaptípusait szeretnénk leírni. Hét fontos típust különíthetünk el:

1. Politikai bunkóság

A politikai bunkóság ismertetőjegye egyedül az, hogy a politikai alrendszerek szereplői követik el, cselekvésük közepette hiánytalanul kielégítve mindazokat a kritériumokat, amelyeket az előbb elemzé-

⁹ Több lábon álló és differenciált definícióra törekedünk, ami képes arra, hogy az olvasó vagy más, önállóan tudja alkalmazni azt a jelenségekkel való konfrontációban. Mindez természetesen nem jogosít fel arra, hogy minden „primitív” társadalmi tény előzetes kategorizációjára vállalkozhassunk.

sünk alapjává tettünk. Hadd térjünk vissza ismét az álörmények kisebbségi álképviselő példájához, amely éppen azért is szolgálhatott az általános típusozás és alrendszerekhez nem kötődő értékpusztítás ideális példájával, mert pontosan a bunkóság feltételei között realizálódó sikere annak az alrendszereknek a destrualásához vezet, amelyet sikeresen újratemel. Nem az első példa ez arra, hogy a jól tipologizált reprimítivizált bunkóság túlmutat önmagán, nem egyszerűen csak a reprimítivizáció további kidolgozásához nyújt adalékot, de további, sok esetben még fel nem tárt társadalmi folyamatok és mechanizmusok irányába mutat.¹⁰

2. Imitatív bunkóság

Az imitativ bunkóság nem rendelkezik néven nevezendő önálló stílusjegyekkel. Elkülönítésének alapja az, hogy hosszabb, több lépésből álló stratégiája fontos és aktuális társadalmi tevékenységeket imitál.¹¹ Ilyen például, ha néhány polgár elhatározza, hogy imitálni fogja a sportvezető (vállalkozó stb.) társadalmi szerepét, megszerzi egy futballcsapat egyidényes jó szereplését, játékosokat vásárol, akiket a mai körülmények között nem kell rögtön kifizetni, milliőkat ígér az edzőnek és a játékosoknak. Amikor az eredmények első, már „levadászható” mennyisége elérkezik, közlik az edzővel, hogy nem tudnak fizetni, ugyanezt teszik a játékosokkal is, a jó szereplés alatt ismertté vált játékosokat jó áron eladják, és mindezekkel a lépésekkel tetemes haszonra tesznek szert. Miután egy idényen át imitálták a konstruktív és a kapitalista viszonyok közötti eredményes sportvezető társadalmi szerepét, a nyereséggel

¹⁰ Az álkisebbségi képviselő esete nagyon jól mutatja, mennyire felkészületlen a társadalom, a törvényhozás a politikai bunkóság kezelésére, más szóval kifejezve, mutatja azt is, milyen effektív lehet az ilyen bunkóság. A jelen helyzet ugyanis nem az anomália feloldásának erőfeszítéseit mutatja, de a helyzetbe való elvtelen belenyugvás magatartását („nem tudjuk eldönteni, ki az igazi”). Pillanatnyilag úgy áll a helyzet, hogy a médiában egymással riporter jelenlétében cseveg a valódi és az álkisebbségi vezető, amely beszélgetés során az igazi kisebbségnek módja van arra, hogy erkölcsi fölényt érzékeltesse az álképviselővel szemben. Azt csak futólag említenék, hogy ez a szembenállás több képviselői testület megalapítását mára már definitive megakadályozta.

¹¹ Itt is hangsúlyozni szeretnénk az imitáció, minden imitáció rendkívüli szociológiai, általános társadalomtudományi és társadalomelméleti jelentőségét. Utalunk Tarde úttörő munkáira, Hermann Broch elemzésére a giccsről, mint a művészet imitativ rendszéről. Mindez azt is jelenti, hogy az imitáció jelentősége a reprimítivizálódás folyamataiban minden, csak nem rendkívüli jelenség.

visszavonulnak (miközben természetesen a reprimítivizációs bunkósság összes lényeges kritériumát teljesítik).

Igen jogos e helyütt az a kérdés, vajon a kritériumunk között egyik első helyen szereplő „mentális-kognitív deficit” birtokában egyáltalában lehetséges-e az imitativ bunkósság stratégiáinak végrehajtása. Nos, a kérdésre több, egyaránt jogos válasz lenne adható. Mi azonban egyszerűen csak demonstrálón ráutalunk magára a társadalmi valóságra, ahol az imitativ bunkósság sikeres eseteinek ezreit lehet kimutatni.¹² Más szóval azt is mondhatnánk, hogy a posztzocialista rendszerváltás, az egész privatizálás és egy sor valóban állami társadalmi folyamat egyik legmeghatározóbb magatartástípusa éppen az imitativ bunkósság volt (többek között olyan magyar és nem egy esetben külföldi „imitativ” vállalkozókkal, akik annyiban hasonlítottak az igazi vállalkozókhoz, hogy az egyes munkafolyamatokat megrendelték, annyiban azonban már nem, hogy azokat nem fizették ki).

3. Pitbull-bunkósság

E típus definíciónak való megfelelése is egyértelműen belátható (szellemi tőke hiánya, mentális deficit, ráfordítás-cél-viszonylatok, köz- és önszélység). Úgy gondoljuk, mindezek a szó szoros értelmében magukért beszélnek, sőt, a pitbull-tartók reprimítivizált-bunkó életformája és az ezekkel az életformával láthatóan kezdeni mit sem tudó társadalmi magatartások mintegy *ideáltípusává* teszik a pitbull-bunkósságot a szóban forgó reprimítivizáció jelenségének. Tanulmányunkba illő ideáltípusok jelentősége volt például annak, hogy a pitbullellenes törvény megalkotását végső soron azzal lehetett elutasítani, hogy „tudományosan” nem lehetséges megállapítani, ki a pitbull és ki nem az. További differenciált szempontokat jelenít meg a pitbull-bunkósság a tekintetben is, hogy a társadalmi tőke lecsökkenése és az abból kinövő, jöllehet már teljes önállóságában manifesztálódó mentális deficit sajátos elképzeléseket indukál, *amelyekkel* a pitbull-tartó (és minden hasonló állat és más, e funkciókat betöltő gépezet vagy eszköz gazdája) szenvedélyt gyakorolja. A pitbull-tartó ugyanis sajátos „nappali álmokkal”, lét- és értékgfogalmakkal tartja a pitbullt (vagy valamelyik megfelelőjét), amit azonban *privát mesevilágának vágygondolkodásában* átél, aligha tudjuk azonosítani racionális kezdeményekkel

¹² Nyilvánvalóan társadalomontológiai okai vannak az (imitativ) bunkósság olyan sikereinek, amelyeknek a kötelező mentális deficit miatt nem volt természetes a bekövetkezésük. Új kérdéssel állunk szemben.

és társadalmilag konvertálható értékekkel vagy célokkal. Ezen a szinten újratemelődik tehát a *mentális-kognitív deficit* új, más minőségű jelensége,¹³ miközben a pitbull-bunkósság tragikomikus módon ugyancsak része lett társadalmunk életének. 1999 február végén két gyermeket is súlyosan nagy testű kutya támadott meg, miközben a médiumok sikerként tálták, hogy mindkét kisgyereket sikeres műtétet hajtottak végre, a pitbull-tartók pedig hajlandók voltak *általánosságban* elismerni, hogy ilyen esetekben a kutya gazdáját terheli a felelősség. Miközben az egyik kutya többször újra a kisgyerekekre akart támadni, a médiumba bekerülő szakmai értékelés summája az volt, hogy a gazdája tehet arról, hogy nem fejlődtek ki a kutya „humánus” alapvonásai. Mindez egyben arra is példa, hogy a reprimítivizált bunkósság hosszú távú társadalmi beágyazottsága továbbá társadalmi torzulásokhoz, nehezen megfogalmazható új deformációkhoz vezet.¹⁴

4. Sámánista bunkósság¹⁵

A reprimítivizáló bunkósság újabb nagy típusának vitalitását nap mint nap releváns társadalmi tények erősítik meg. Jöllehet, maga a jelenség meglehetősen megbízhatóan kapcsolódik a modern *szek-ták* életvilágához, ez a típus is szociológiaiilag egyrészt jóval szélesebb, másrészt jóval szűrtabb jelenségeket referál, mint a szűkebb szektaproblematika. A típus alapjelensége az a tudatos és szervezett tevékenység, amellyel egy szervezet saját normálisnak tekinthető céljai érdekében megteremt és reprodukál reprimítivizált bunkó intellektuális tartalmakat, megfogalmazásokat és attitűdöket. Más szóval itt a reprimítivizált bunkósság nem spontán és öntörvényű folyamatokon keresztül létrejövő jelenség, hanem határozott, elsősorban vallási célokkal fellépő csoportok választott nyelve és megközelítése. Nem lehet kétséges, hogy éppen ebből az

¹³ A pozitív vágygondolkodás és a *privát mesevilág* már a reprimítivizációs bunkósság pozitív tudattartalmaira irányíthatja rá figyelmünket, amelyek azonban nem, vagy csak alig válhatnak kommunikálhatóvá. Mindez, más összefüggésekkel együtt utal arra a minden szempontból kiemelkedő jelenségre, hogy a reprimítivizációs bunkósság már *nem fogható fel* teljes mértékben a hagyományos tömegkultúra eszköztárával.

¹⁴ Nem ez az első példája annak, milyen további társadalmi deformációkhoz vezethet a reprimítivizációs bunkósság elterjedése a társadalomban. Jelen esetben felmutatja egy társadalom képtelenségét arra, hogy megvédje tagjait a kutyáktól kiinduló életveszélyes helyzetektől.

¹⁵ Kamarás István utalt arra, hogy ezt a típust nemcsak „sámánista”, de „sátánista” bunkósságnak is el lehetett volna nevezni.

instrumentális-pragmatikus kiindulópontból következően e külsődlegesnek tekinthető célkitűzések már a szemünkben oly fontos pozitív bizonyítékait szolgáltatják a reprimítivizáció, illetve a bunkóság általunk meghatározott *jelenségegyüttesének*, hiszen ebben az esetben már célzottan választják a siker érdekében a reprimítivizáció nyelvét és képzeteit. A problematika további részletei önmagunkban már nem tartoznak közvetlen érdeklődési körünkbe. Egyrészt az jelent társadalmi nagyságrendű kérdést, hogy milyen teológiai vagy más szellemi tartalmakat reprimítivizálnak akaratlagosan és ez milyen típusú konfliktusokhoz vezet. Másfelől ismételtén újra és újratermelődik az a társadalomontológiai paradoxon, hogy az új hallgatónak az ilyen reprimítivizált tartalom maga lehet a *normalitás*, s bizony nem ritka, hogy hamarosan hozzá is fognak a már eleve reprimítivizált tartalmak újabb „leegyszerűsítéséhez”, hogy azt ne mondjuk, *re-reprimítivizálásához*. Mindez egy folyamatot rajzol ki, amely folyamat, a reprimítivizálás lefelé görbülő spirálja, természetesen nemcsak ezzel az egy típussal hozható kapcsolatba a maga módján, a maga területén azonban pontosan le fogja képezni a társadalmi tőkének a társadalomba való investálásában megmutatkozó néhány évtizede működő ugyancsak lefelé görbülő spirált.

5. Konceptiós bunkóság

Ez a bunkóság olyan, amelyet bármely szubjektum (egyén, csoport vagy intézmény) *konceptiós* céllal követ el. Eredendően tehát ez a típus sem ad hozzá igazán új árnyalatokat a reprimítivizációs bunkóság jellemzéséhez. Ezeket az új mozzanatokat csak a konceptiós szándék és e szándék társadalmi fogadtatása, illetve az ebből a társadalommal való konfrontációból kinövő új jelenségek, adott esetben új deformációk testesíthetik meg. A konceptiós bunkóságra jellemző, nem magyar posztkommunista példa lehet Lech Walesának, mint hivatalban levő lengyel államelnöknek Oleksyre, mint ugyancsak hivatalban levő lengyel miniszterelnökre tett gyanút megfogalmazó kijelentése, miszerint utóbbi szovjet ügynök. Ebben az esetben a konceptiós szál sokszorossága érdemel figyelmet. Walesa mindenesetre úgy gondolhatta, hogy azt nem lehet sohasem bizonyítani, de még csak rossz néven venni sem, hogy maga a gondolat lehetetlen lenne. Második példánk az 1998-as Magyarországon megrendezett kajak-kenu-világbajnoksághoz kapcsolódik, amikor az egyik kajakegység edzője saját, csak a második helyet megszerzett csapatát azzal vádolta meg, hogy szándékosan vesztették el a versenyt, mert az egyik versenyző a csapat győzelméért el fogadott. A konceptiós szándék eredendően itt sem változtatja

meg a bunkóságot, csak sajátos és nem tipikus társadalmi reakciók sorába vezette be azt. A konceptiós bunkóságnak mindkét esetben meg is nyilvánuló kivételes oldala az, hogy itt a reprimítivizáció magasabb – nem egy esetben különösen magasrangú személyekhez kötődik, akiknek a reprimítivizáció szférájával való érintkezése új-féle szimptóma értékű, és többszörös ezt követő magyarázatra szorul.¹⁶ A konceptiós bunkóság a társadalomilag magasán álló személyek (egyik) bunkósága.

6. Állami bunkóság

Az állami bunkóság esetében sincs szó a reprimítivizációnak a fenti jellemzéstől érdemileg elütő, attól eltérő vonásoktól tartalmazó realizációjáról. A fő feszültséget – s ebben a konceptiós, kisebb mértékben pedig a sámánisztikus bunkóságra emlékeztet – azt jelenti, hogy a cselekvés szubjektumával igen kevés lenne összeférhető bármiféle reprimítivizációs bunkóság. Nos, ettől a nyilvánvaló és számos új kérdés (valamint azok eredményeképpen *módosított társadalomképet*) eredményező feszültségtől eltekintve az állami bunkóság jelenségek köre sajnálatos módon egyáltalán nem tekinthető feltűnően ritkának. A közelmúlt egyik legmarkánsabb ilyen jelensége az egri kórház magatartása volt, ahol az egyre szaporodó számú halálesetek ellenére sem voltak képesek más álláspontot elfoglalni, mint a veszélyek teljes tagadását. De elég gyakori az állami bunkóság minden valószínűség szerinti fellépése a fegyveres testületeknek a lakossággal szembeni viselkedésében, így elsősorban a sportpályák körüli jelenségek tekintetében. Az állami bunkóság figyelmes tanulmányozása érdekes *politológiai* összefüggésekre is ráirányíthatja figyelmünket. Az állami bunkóság és a reprimítivizáció közötti feszültség nem elsősorban közvetlen kapcsolatban realizálódik. Közvetett karakterét az adja, hogy az állam *részeként*, illetve *képviselőjeként* követik el egyének, csoportok vagy intézmények, majd ezután más társadalmi játékszabályok belépése következtében *maga a nagybetűs állam* nem úgy lép fel velük szemben, mint ahogyan az teljes joggal elvárható lenne. Ez a be nem következő, ezért elmaradó „*államszerű*” fellépés kerekíti ki egészszé az állami bunkóság jelenségét, hiszen az elmaradó igazságosság részévé teszi a nagybetűs államot is az eredetileg nem közvetlenül álta-

¹⁶ A konceptiós bunkóság újabb fénycsóvét vet új társadalmi viszonyainkba. Itt ugyanis nemcsak az szorul magyarázatra, hogy miért lehet a siker esélyével megpróbálkozni a konceptiós bunkóság stratégiával, de az is, hogy mint juthatnak reprimítivizációs stratégiák hívei a politikai elitekbe.

la elkövetett bunkóságnak. Klasszikus példái ennek az immár inkább politológiai természetű láncolatnak a korrupciós ügyek, amelyek hasonló mechanizmus révén válnak teljes és klasszikus állami bunkósággá. Az állami cselekvés legmagasabb, *integrált* szintjén elkövetett állami bunkóság tiszta formájában viszonylag ritka, bár mint azt a kapitalista vagy demokráta polgárok – eléggé el nem ítélték módon – kivégző Kína példája mutatja, az sincs teljesen példa nélkül.

7. Apokaliptikus bunkóság

Az apokaliptikus bunkóság ugyancsak nem jelent új tulajdonság-együttest. A csoport elkülönítésének alapja a reprimítivizált bunkóság vonásainak *mértéke*, akár a társadalmi tőke elszívárgásának, esetleges elfogyásának, akár pedig a mentális vagy kognitív deficit új, eddig még nem érzékelhető és talán a szó szoros értelmében *apokaliptikus* nagyságrendjében. Az apokaliptikus bunkóság, amelynek specifikuma, mint említettük, az alapmeghatározások *szélsőséges* nagyságrendjében mutatható ki, sok esetben már napjaink realitásának mondható, anélkül természetesen, hogy ezzel korszakunkat átfogó módon már jellemezni lehetne. Az apokaliptikus bunkóság lényegét a szociológiai jelenségek közül a társadalmunkban bizonyos metszetekben újrakeletkező *rabslugaság* jelenségeivel hoznánk kapcsolatba, amelyek köre, szereplőinek és mechanizmusainak teljessége egységesen mutatja a reprimítivizált bunkóság feltételezett tulajdonságainak pozitív meglétét. Így a *prostitúció*, a *gyermekmunka*, az *ilegális bevándorlás* összefüggésében kialakuló további rabslugaságjelenségek nagy számban tartalmaznak már jelenünkben is az apokaliptikus bunkóság jegyeit.

A reprimítivizáció-bunkóság most leírt jelenségét *tiszta formában* az elmúlt húsz-harminc év termékeinek tekintjük. Mindez nem jelenti azt, hogy a tiszta formában leírt és ilyennek elismert reprimítivizációs bunkóság ne lenne összevethető más jelenségekkel, kutatása, megismerése ne lenne összekapcsolható más, hasonló tárgyakra vonatkozó elméletekkel. Mindennek a feltétele azonban a jelenség tiszta és önálló leírásának elfogadása, a vezető kritériumok (a társadalmi tőke újraelosztásának pozitív megváltozása utáni hirtelen változás e tőke folytonos csökkenésének irányában, egy sajátos mentális-kognitív deficit, ami nem éri el a patológia szintjét, de jól érzékelhető és körülírható, a többször körülírt köz- és önvészélyesség, az értékpusztítás az értékekre vonatkozó negatív attitűd nélkül). érvényesítése.

Igy a néprajzban Friedrich Krause ír „szekunder primitíviség”-ről, ami az egyszer elért szintet biztosító feltételek negatív változása-

nak „eredménye”, s talán az sem véletlen, hogy Krause ezt a munkáját az első világháború után jelenteti meg.¹⁷ Feltétlenül összevethető a reprimítivizációs bunkóság számos jegyének leírása a Lévy-Bruhl által feltárt primitív gondolkodás kategóriáival, miközben minden esetben hangsúlyozni kell, hogy a reprimítivizáció nem jelenthet igazi „primitíviséget”, azaz eredeti kezdetiséget, kezdetlegességet.¹⁸ Feltétlenül eljőhet az ideje a reprimítivizációs bunkóság elemzésében annak, hogy a freudi-jungi *visszaesés* fogalmának társadalom-életetani alkalmazásával szembesítsék. Miközben hangsúlyozzuk, hogy a mentális-kognitív deficit nem tartozik a patológia területére, elképzelhetők kell tartanunk a társadalom-életetani figyelmének kiterjedését erre a jelenségre is. Már eleve történelmi okok akadályozták szemünkben a hetvenes-nyolcvanas évek reprimítivizációs bunkóságának a húszas-harmincas évek kultúrkritikájával való összevetését (Spengler, Ortega), ami nem zárja ki, hogy egy-egy kiválasztott szempont érvényesítésével ne lehetne termékeny ez az összehasonlítás is. Részre kell hogy legyen a reprimítivizációs bunkóság feldolgozása a mindennapi tudat kutatásának is, természetesen ugyancsak a megfelelő különbségek megtételével. S végül igen termékenyen lennének felhasználhatók korábbi nagy reprimítivizációs folyamatok tanulságai, elsősorban a náci Németországban, de más diktatúrákban is.¹⁹

Irodalom

- Dalos Rímma-Kiss Endre (szerk.), *Civilizáció az ezredfordulón*. Budapest 1997.
 Dalos Rímma-Kiss Endre (szerk.), *Az állami eper edesebb-e?* Budapest 1998.
 Durkheim, Emile, *Les règles de la méthode sociologique*. Paris 1992.
 Elias, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 1–2. kötet. Frankfurt am Main 1976.
 Elias, Norbert, *Die Gesellschaft der Individuen*. 3. kiadás. Frankfurt am Main 1996.
 Kiss, Endre, Elias Canetti's Phänomenologie der Mase und oder eine Philosophie des Konkreten. In: *Zum Werk Elias Canetti*. Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris–Wien 1993. 111–120.

¹⁷ Lásd Krause, 1921.

¹⁸ Lévy-Bruhl, 1935.

¹⁹ Klemperer, 1984.

- Klemperer, Victor, *A harmadik birodalom nyelve*. Budapest 1984.
 Krause Friedrich, *Kultur der kalifornischen Indianer*. Berlin 1921.
 Lévy-Bruhl, Lucien, *Le Mythologie primitive*. Paris 1935.
 Löwenthal, Leo, *Literatur und Gesellschaft*. Neuwied am Rhein und Berlin 1964.
 Rudolph, Wolfgang, *Ethnos und Kultur*. In: *Ethnologie. Einführung und Überblick*. Herausgegeben von Hans Fischer. Vierte, überarbeitete Auflage. Berlin-Hamburg 1998.
 Simmel, Georg, *Philosophische Kultur*. 2. kiadás. Leipzig 1919.

Csányi Vilmos

Az emberi viselkedés a társadalmi konstrukciók lebomlásának idején: etológiai analízis

Az emberi evolúció során a velünk rokon emberszabású majmokhoz képest nagymértékben erősödtek a szocialitással kapcsolatos tulajdonságaink, amelyek sajátos „humán viselkedéskomplexum”-ban integrálódtak (Csányi 1999). Az ember természetes környezete az embercsoport, amelyhez különlegesen vonzódik. Az evolúció során az emberi csoportok individualizálódtak, megteremtve a kultúra megjelenésének feltételeit (Csányi 1989). Kialakultak különböző szinkronizációs mechanizmusok, amelyek egy-egy csoporton belül szinkronizálják és összehangolják az egyedek viselkedését. És legfőképpen megjelentek olyan biológiai determinációjú konstrukciós mechanizmusok, amelyekhez hasonlóakat az állatoknál nem ismerünk.

Minden kultúra, minden társadalom mesterségesen konstruált rendszer. Az ember legbonyolultabb, legátfogóbb, legmeghatározóbb tulajdonsága az élete minden területén megnyilvánuló konstrukciós képessége. Ha a modern világban körülnézünk, rádöbbenhetünk arra, hogy teljesen mesterséges, csinált világban élünk. Emberi konstrukciókban alszunk, ezekben utazunk és dolgozunk, milliónyi apró, kisebb-nagyobb vagy éppen óriási, ember csinálta tárgy vesz körül bennünket, cipők, golyóstollak, katedrálisok, lábasok, légkalapácsok, autók, számítógépek, hidak, bombák, könyvek és lélegeztető készülékek. Emberi konstrukciókkal táplálkozunk; táplálékunk jó részének eredete egyszerű ránézésre már fel sem ismerhető, és a felismerhetők is az ember csinálmányai. Szociális életünk is mesterséges konstrukciókban zajlik, mesterséges családi csoportjainkat a média konstruálja, politikai vezetőinket személyesen nem is ismerjük, bonyolult szociális konstrukciók termékei ők is. Gondolatainkat szövegírók írják, újságok, rádió, televízió közli, és ezekből szedvegetjük fel azokat a morzsákat, amelyekről azt valljuk, hogy tényleg a miénk. Gyermekünk iskolának nevezett viselkedésszabályozó műhelyekben nevelődnek, és ha valamilyen jó példát akarnak nekik az életből mutatni, akkor valamelyik „klasszikusnak” tekintett író vagy költő megfelelő konstrukcióját olvassuk fel vagy mutatjuk meg a modern technika erre szolgáló mechanizmusainak:

a könyvek, filmek, lemezek vagy a televízió segítségével. És ha magunkra gondolunk, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk és hová megyünk, arra is rájövünk, hogy mi magunk is bonyolult technikák, szerepek, folyamatok csinált szereplői, konstruált komponensei vagyunk, és ezzel a kör bezárult.

A kulturális konstrukciók lényegében a szociális vonzódás, a szinkronizációs mechanizmusok, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan működtetett funkcionális szabályrendszerek. Ide tartoznak az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályrendszerek, a tárgyak előállítására, használatára, cseréjére és termelésére vonatkozó szabályok, valamint azok a szabályok, amelyek a kultúra egyéb ideáiban a kultúra keletkezésére, értékeire, működésére, történetére vonatkoznak. A nyelv az általános kommunikációs rendszer, maga is szabályrendszer, amely a kultúrában működő egyes szabályok formulálásában, megtartásában, egyének és nemzedékek közötti átadásában közreműködik, és így tükrözi az adott kultúra teljességét.

Ha az emberi evolúciós folyamat során megjelent, az állatoknál nem kimutatható, új biológiai tulajdonságokat az emberi individuum, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében őt döntő változás történt:

1. Közös eszmék kötnek össze.

Az ember elfogadja, kívánja csoportja identitását, kritika nélkül hisz csoportja közös, „kollektív” eszméiben, valamely mítoszban, vallásban, ideológiában, identitást kifejező kultúrában. Ez lényegében megfelel az emberi moralitás megjelenésének.

2. Közös akciókban veszünk részt.

A második változás az, hogy az ember képes lesz a csoportjához tartozókkal közös akciók végzésére, magasrendű, kiegészítő kooperációra abban a keretben, amelyet a kollektív eszmék meghatároznak.

3. Közös konstrukciókat hozunk létre.

A harmadik változás az első kettő szerves kiegészítője: a kollektív eszmék és a kollektíven vezérelt akciók folyamatosan „egyéni”, perszónális, érzelmi és racionális analízis alatt állanak, amelynek eredményei folyamatosan visszatáplálódnak a kollektív szintre. Így lesz az egyén egyidejűleg létrehozója és elszenvedője a csoportja által adott szociális realitásnak.

4. Hűségesek vagyunk.

A negyedik változás az, hogy eltérően az állatoktól, az ember hűsége csoportjához, hajlandó a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra, képes lesz még önfeláldozásra is.

5. Csoportjaink képesek a „transzformációra”.

Az előbbi négy változás teszi lehetővé az ötödiket: a *transzformációt*, a csoportot alkotó emberekből esetenként új entitást, új létezőt, magasan szervezett, autonóm organizmikus rendszer kialakulását.

Ez az öt változás, öt tulajdonság, amelyek – a humán viselkedéskomplexum egyes komponenseinek kölcsönhatásaként jelenik meg – lényegében *rendszer-szervező képességnek* felel meg. Az emberi egyedekből azért lehet, és nagyon könnyen lehet valamiféle működő, feladatot teljesítő, céltudatos organizációt kialakítani, vallást, szektát, pártot, harci kommandót, iskolát, színházat, gyárat, államot szervezni, mert rendelkezik rendszer-szervező képességgel. Képes csoportot választani, és ha már választott, képes elfogadni kollektív, szervező, feladatot, identitást kijelölő eszméket, ezeket individuálisan is értékelni, ezek alapján képes másokkal együttműködni, és ha kell, a csoport érdekében képes saját érdekeit háttérbe szorítani.

Minden emberi szerveződés mögött megtaláljuk ezeket a tulajdonságokat. Nemcsak államok, vállalatok, politikai szervezetek működésében lehet ezt kimutatni, hanem a család, a párkapcsolatok és barátságok szerveződéseiben is. Durkheim (1961) a primitív vallások tanulmányozása során egészen más szempontok alapján, három szervező elvet határozott meg: a közös akciókat, közös moralitást és a saját érdek háttérbe szorítását, valamint leírta a transzformáció jelenségét, az új entitás kialakulását. A Durkheim-tanítványok a három elv alapján értelmezték a baráti viszonyokat, sajátosan éppen Durkheim egyik barátsága alapján (Wallace és Hartley 1988). A humán viselkedéskomplexumból lezármasztatható öt kritériumból négy megegyezik Durkheimével.

Más állatfajok is képesek konstrukciós aktivitásra, de az állati konstrukciók mindig szoros genetikai determináció alatt állanak. Az ugyancsak szociális természetű különleges építményeket, méreteikhez képest óriási várakat készítenek, amelyek nemcsak védelmet nyújtanak, de a száraz afrikai forróságban egytized fok pontossággal szabályozzák a természetes számára optimális hőmérsékletet, tizedszázalék pontossággal a nedvességtartalmat és a levegő szén-dioxid tartalmát. A természetvár pontosan úgy van az égtájak szerint elhelyezve, hogy ezt a szabályozást maximálisan megkönnyítse. Laboratóriumban tanulmányozták a várépítés mechanizmusait. Termeszek kis csoportjának nyersanyagot biztosítottak, és figyelték a fejleményeket. Valamennyi természet azonnal munkához látott, és a cellulóz tartalmú, nyállal kevert, tapadós, a levegőn gyorsan megkeményedő nyersanyagból kicsi halmokat készített. Sok ilyen készült egyszerre. Amikor a halmok bizonyos magasságot

elértek, a természetek viselkedése hirtelen megváltozott, és úgy folytatták az építést, hogy saját halmaitak a hozzájuk legközelebb állóéhoz közelítették az újabb építőanyag felhasználásával. Így nagyon szövevényes struktúra jött létre, ekkor megint változott a viselkedés, és mindenki buzgó csatornaépítésbe kezdett, befedve a szövevény nyílásait. A kísérletből az következik, hogy minden egyedi természetben aktiválhatóak genetikailag adott, rövid viselkedési utasítások, algoritmusok, amelyek egy meghatározott művelet elvégzésére szolgálnak. A művelet eredménye aktiválja a következő utasítást, és így tovább, egészen addig, amíg a tökéletes természet el nem készül. Evolúciós szempontból nézve a dolgot, számtalan apró viselkedési egység, művelet lehetséges. A természetvár elkészítéséhez ezekből *meghatározott sorozat* szükséges, ha ettől eltérnek, a vár nagy valószínűséggel nem működik jól. A természetevolúció során a sokféle lehetséges művelet halmaza egyre szűkült, természetvárak milliárdjai pusztultak el közben, amíg *szelektálódott* az a műveleti halmaz, ami ma is a tökéletes végeredményhez vezet. Nincs tervezés, nincs előrelátás, nincs gondolkodás, genetikai tényezők szolgáltatják azt és csak azt a műveletsorozatot, ami a természetek replikációjához szükséges és alkalmas.

Az emberi kulturális konstrukciók ezzel szemben mindig tanultak, és tudatos konstrukciós folyamatok révén jönnek létre. A csoportársadalmak csak akkor voltak képesek fennmaradni, ha tárgyi, szociális és elmekonstrukcióik összehangolt, életképes funkcionális hálózatot voltak képesek létrehozni. A legtöbb esetben ezek kialakulásában is nagy szerepe volt a próba-szerencse folyamatoknak, de a józan belátás, a tudatos kontroll is lényeges szerepet játszott. Az emberekből, tárgyakból, ideákból kialakuló rendszerek elengedően képlekenyek ahhoz, hogy a környezeti változásokat kövessék, fejlődjenek, de a tanulás és a tradíciók révén mégis eléggé konzervatívak ahhoz, hogy a már kialakult hasznos komponenseket a gyors változásoktól megőrizték.

A csoportársadalom embere a konstrukciók hálózatába, a kultúrába beleszületett, arra mint tőle független szociális realitásra tekintett (Berger and Luckman 1967). Az ember *szocializációs* képessége az a tulajdonsága, hogy a gyermeki és ifjúkori fejlődése során szinte kritika nélkül képes elfogadni a család, a csoport eszméit, a kultúra globális hálózatát, teszi lehetővé, hogy a változások sebessége összhangban legyen az ember biológiai tulajdonságaival. Az ember születésétől a haláláig nagymértékben irreverzibilis kulturálódási folyamat alanya. Kezdetben bármit elfogad, bármely kultúra aktív tagja lehet, a szocializáció későbbi szakaszaiban az elfogadási képessége tetemesen csökken, és csak egészen idős korára szűnik meg teljesen. A csoporteszmék, szokások, tárgyak kollek-

tív hálózata azonban nemcsak passzív elfogadást követelő környezet, minden kollektív struktúra komponense ki van téve a lokális, perszonális vizsgálatnak. Jól van-e így? Megfelel-e ez nekem? Egyetértek-e én ezzel? A perszonális analízis eredménye folyamatosan táplálódik vissza a kollektív szintre és képes azt aktívan befolyásolni, esetleg teljesen megváltoztatni, éppen ez adta a csoportársadalmak kimagasló adaptációs képességét.

A csoportársadalmak 30–50 fős létszáma ideális egyensúlyt biztosított a kollektív struktúrák tradicionális stabilitása és a lokális perszonális analízis esetleges változtatni kívánó hatása között. A csoportkultúra összetartó erői között a biológiai, érzelmi kötődések is alapvető szerepet játszottak.

Ez az optimális biológiai alapú egyensúly bomlott meg a kulturális evolúció következő szakaszában, amikor a csoportársadalmak populációrobbanása a csoportszövetségeket: a törzseket, nemzeteket, államokat hozta létre. Ezekben a kollektív kultúra komplexitása messze meghaladta a perszonális elme analitikai képességeit. Ha valaki megfelelően szocializálódott a kollektív eszmékhez, szokásokhoz, aligha volt képes arra, hogy jelentősebb változtatásokat indukáljon kritikával éljen. A kritika többnyire kívülről, vagy a tökéletlen szocializációban részesült személyektől származik. Komplikálta a helyzetet az is, hogy a csoportkultúrákat felváltó csoportszövetségekben az ember rendszerszervező tulajdonsága is másképpen nyilvánul meg. Mivel a csoportszövetség létszáma a megfelelő szocializációhoz túlságosan nagy, a közös moralitás, a közös akciók, közös konstrukciók ideális kollektív rendszere nem teljesen fejlődik ki, hiányozni fog a valódi, biológiailag determinált érzelmi folyamatokon alapuló lojalitás, és felváltja a tanult, racionális, kultúrán alapuló *egyezkedés* (Csányi 1990). A tömegársadalmakban egymásra dobált, átfedő csoportok kultúrája össze nem egyeztethető komponenseket tartalmaz, az átfésülésre, egyeztetésre nincs idő, ezért a kollektív struktúrák mindig elnagyoltak, bizonytalanok maradnak.

A lojalitást felváltó egyezkedés nem kíván hűséget, önfeláldozást, elmarad a transzformáció, igazi csoportok már nem alakulnak ki, de még mindig kialakulnak közös akciók, közös konstrukciók és esetleg valamiféle elnagyolt, közös esetén felrúgható közös moralitás.

Amíg az egyezkedés a csoportok között folyt és nem az egyének között, addig lényegében mindkét viselkedési rendszer, a hűség és az egyezkedésen alapuló is működött. A lojalitáson alapuló a csoporton belül, az egyezkedésen alapuló a csoportok között. Modern időkben azonban a populáció elképesztő méretű növekedése a természetes csoportok méretét egyre lejjebb szorította, megszűn-

tek a nemzetségek, a nagycsaládok, és már a nukleáris család is felbomlóban van. Manapság gyakorlatilag *egyszemélyes csoportokkal* számolhatunk. A szocializációs folyamatban a modern társadalmak nem lojális, csoportjukért magukat feláldozni képes polgárokat nevelnek, hanem autonóm, önérdektű, egyezségeket kötő és azokat lehetőleg megtartó egyszemélyes csoportokat. A modern államok jogrendje, normái és erőszakszervezetei is mind arra törekszenek, hogy ezeket az egyezségeket betartassák. A kollektív eszmék hálózata nem tartja többé össze a biológiai elkötelezettség, a csoport-hűség. A kollektív hálózat kizárólag kulturális, tanult biztosító mechanizmusok függvénye.

A globalizációs folyamatok a világon mindenütt együtt járnak a kollektív kulturális hálózatok esetenkénti felbomlásával, a különböző kultúrák átfedésével és keveredésével, ami lényegesen továbbgyengíti az amúgy is tökéletlen szocializáció befolyását. A társadalmi struktúrák szerveződésében a korábbi biológiai kötőerők alárendelt szerepet játszanak. Nagy tömegek veszítik el hitüket a kultúra korábban elfogadott közös értékeiben, és mindennapi létüket egyszemélyes csoportok formájában, apró helyi egyezségek révén igyekeznek fenntartani. Ezt az atomizálódási folyamatot ugyanakkor egyfajta primitív csoportozódás is kíséri. Ez ember rendszerképző tulajdonságai változatlanul megvannak, de a csoportkijelölés egyre inkább kicsuszik a kollektív kulturális mechanizmusok hatóköréből és pillanatnyi érdekkapcsolatok dominálják. Ezek a folyamatok erősítik a nepotizmust, a korrupciót, a különböző lobbikat és a törvényen kívüli oldalon a bűnözői csoportokat, maffiákat. A kialakuló globális kollektív kultúra folyamatos harcban áll majd az állandóan keletkező kultúrán kívüli csoportokkal és csoportszövetségekkel.

Az általános tendencián belül egyes helyeken, amint az elmúlt években Magyarországon is, radikális rendszerváltozás történt, ami szintén a korábbi kollektív kulturális mechanizmusok szétesésével járt, és a társadalom nagyobb részét vetette az elfogadott kultúrán kívüli terekbe. Egy többé-kevésbé stabilis kulturális rendszerben kialakulnak és elfogadottak az egyéni és csoportos érdekérvényesítő mechanizmusok. A szocializáció során a társadalom többsége elsajátítja azokat a konszenzuson alapuló kollektív kulturális elveket, viselkedési mintázatokat, amelyek a társadalom mindennapi működéséhez szükségesek. A történelmileg és biológiaiailag rendkívül gyors rendszerváltozás ezeket az elveket elvetette, és a hozzájuk kapcsolt viselkedési mintázatokat adaptív értékét egyik napról a másikra megszüntette.

Ez az új helyzet a társadalom egyes tagjai és csoportjai számára, amelyek már korábban kivonták magukat a közös moralitás

alól, felszabadulást, szabadságot hozott. A többség számára pedig ezzel együtt átmeneti vagy tartós zavart is. Nemcsak a szabadság jött el, de megszűntek azok a segítő, érdekérvényesítő mechanizmusok, amelyek korábban, ha limitált mértékben is, de egyfajta életstabilitást biztosítottak. Megszűntek munkahelyek, politikai, társadalmi közösségek. Elértéktelenedtek azok a viselkedési mechanizmusok, amelyekkel az egyén valamilyen valós vagy képzelet csoport tagjaként a kollektív kulturális mechanizmusokhoz csatlakozhatott. Ebben a helyzetben megszűnik a kollektív kulturális struktúrák normális működése, és a társadalom tagjai bizonyos értelemben „kultúrán kívüli” állapotba kerülnek, amelyben viselkedésüket a korábbi életük alapján nem lehet kiszámítani, megjósolni.

A kultúra kollektív struktúráinak megszűnése sokféle válaszreakciót indukál.

A leglényegesebb az egytagú csoportok szerepének további erősödése. A közös értékek megszűnése utáni helyzetben az egyén számára legracionálisabb taktika a magányos harcossá. Csak azt kapod meg, amiért megküzdesz, csak magadra számíthatsz, mindenki ellened van. Megszűnnek a több-kevesebb lojalitáson alapuló csoportkapcsolatok, és az egyének tartósan az egytagú csoport szemléletére rendezkednek be.

Megszűnik a kölcsönösség szokványos feltételezése. Beengedek valakit a kocsisorba, mert legközelebb engem is beengednek helyett az itt és most nekem van jogom, lehetőségem gyakorlata érvényesül.

Megnő a bizalmatlanság, mert a nagyobb szabadsággal szükségképpen együtt jár gyakoribb kisebb konfliktusok társadalmi megítélése bizonytalan, hiányoznak a szabályozó kollektív kulturális struktúrák, tehát nehezen alakul ki az új morális szabályrendszer. A nagyobb konfliktusok, törvénysértések állami helyreigazítása is lelassul, bizonytalanra válik.

Megjelenik helyette az önbíráskodás. Csak akkor lesz igazam, ha erővel, a magam vagy verőlegények fizikai erejével érvényt szerzek neki.

Megjelennek az időleges egyezségeken alapuló, a lojalitás minden formáját nélkülöző érdekérvényesítő csoportok, amelyek állandóan konfliktusban vannak egymással és tagjaikkal, mert lojalitáson alapuló, hosszú távú érdekeket nem tudnak szolgálni.

Kialakul egy látványos, gyors társadalmi mobilitás, mert megszűnik a társadalmi rétegek viselkedési kultúrán alapuló szűrő mechanizmusa, tehát iskolázatlan, kulturálatlan sikeremberek kerülhetnek hatalmi, gazdasági pozíciókba, és nincsenek rákényszerítve a rétegszabályok betartására.

A fenti folyamatok összehatása mint a társadalom primitívizálódása jelenik meg, az egytagú csoportok viselkedésére pedig gyakran használjuk a „bunkóság” jelzőt, ami a korábbi magas-kultúra pejoratív frázisa.

Mit lehet tenni?

Kell-e valamit tenni?

A történelem során sok kultúra tűnt már el, és a „bunkó” barbak már sokszor érvényesítették érdekeiket a konszenzuson alapuló kollektív kultúra ellenében. Ha lesznek újra új társadalomszervező eszmék, ha megindul ezek szocializációja a felnővekvő generációban, lassan majd megváltozik a helyzet. A bunkók gyermekei majd létrehozzák az új morális konszenzust, az új magaskultúrát.

Irodalom

- Berger, P. L. and Luckman, T. 1967: *The social construction of reality*. Anchor Books, Doubleday, New York.
- Csányi, V. 1989: *Evolutionary Systems and Society: a general theory*. Duke University Press, Durham, 304.
- Csányi, V. 1990: The shift from group cohesion to idea cohesion is a major step in cultural evolution. *World Future*, 29, 1–8.
- Csányi, V. 1999: *Humán etológia*. Vince Kiadó (in press).
- Durkheim, E. 1961: (1912) *The Elementary forms of the Religious life*. Trans. Joseph Ward Swain. Collier, New York.
- Wallace, R. A. and Hartley, S. F. 1988: Religious elements in friendship: Durkheimian theory in an empirical context. In: Alexander J. C. (Ed.), *„Durkheimian sociology: Cultural Studies”*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.

Pataki Ferenc

Alkalmi tűnődések a „bunkóságról”

Konferenciánk témája azt látszik sugallni, hogy a benne foglalt két kategória – ti. a *bunkóság* és a *reprimítívizálódás* – valamiképpen összefügg, egymásra utal. Ez aligha vitatható, a dolog mikéntjét azonban homály fedi. Vajon a bunkóság szüli az utóbbit, avagy éppen megfordítva áll a dolog. Netán valamilyen közös ok lappang mindkettő hátterében? Magam erre hajlanék. Annál is inkább, mivel a társadalom elvadulásáról, barbarizálódásáról és primitívizálódásáról immáron jó egy évszázada elmélkedtek a modern tömeglélektan „alapító atyái” (Sighele, Le Bon, Tarde). A Nietzsche fel kezdődő kultúrkritikai áramlat tovább szötte és új színekkel árnyalta a „Nyugat alkonyáról” (Spengler) és a „tömegek lázadásáról” folyamatosan írott narratívumot. Esméljünk rá, hogy beszélgetésünk témája ehhez a hagyományhoz kapcsolódik.

Még akkor is, ha a bunkóság erősen *metaforikus* használata maga sokat sejtető és sokértelmű jelentésbeli holdudvarával vadonatúj irányokba terelheti tűnődéseinket. Egyebek közt annak mérlegelésére is indíthat, hogy vajon *ki az illetékes* a bunkók kijelölésére. Hiszen ha vannak a társadalomban „bunkók”, akkor lenniük kell „nem-bunkóknak” is. De ki tartozik ide vagy oda? Óvakodnunk kellene attól, hogy témánk vitatása során belesodródjunk egyfajta akaratlan *értelmisségi arisztokratizmusba* vagy szokványos *búsongásba*, netán az úgyszólván készen kínálkozó *elit–tömeg séma* használatába. Ehhez viszont valaminő egyezségről kellene jutni arról, mifajta *értelmes jelentéssel* ruházzuk fel metaforánkat. Ennek híján gondolataink szerteszaladhatnak; bravúros – ám egymástól jórészt független – esszéket szülhetnek. Alkalmadtán pedig akár az aktuális politikai csatározásokban forgatott – stílszerűen szólva – publicisztikai bunkóvá válhatnak.

Megkockáztathatnék hát egynéhány kijelentést arra nézvést, jó-magam mit is értek bunkóságon. Jóllehet a bunkó rendszert fagatgatlan husáng, mégsem utalhat egyszerűen az iskolázatlanságra, műveltlenségre és tudatlanságra: a kulturális és civilizációs „*meggyalultság*” hiányára. Vannak persze az emberi kultúra vívmányai-ból kirekesztett, diszkriminált és „alulszocializált” bunkók is, akik vétlenek és ártatlanok. Olykor valamely más, idegen kultúrát képviselők is ilyenképpen tűnhetnek fel. A *kiművelt és cinikus bunkók* az igazán veszedelmeseek. Ezt egyébként már Arany János is tudta, midőn a „Toldi estjé”-ben ezt írta:

*„Mert, ha gyalu nélkül bunkósbot az elme;
Gyakran kétélű tőr lesz az kiművelve.”*

Nos, ebből az is következik, hogy a bunkóság *társadalmi-társas viselkedésmód, sajátos mentalitás*; gyakorta nem egyéb, mint a brutális *cinizmus* látható és érzékelhető megjelenési alakja. A bunkó alapjellemzője, hogy *felmondja vagy felfüggeszti a társadalom érvényes normáit* (még az etikettet is!), a kölcsönös érintkezés és a konszenzuskeresés írott és íratlan szabályait, a társadalmi kommunikációt és dialógus, valamint a kooperáció kölcsönösségén nyugvó rendjét. Ennélfogva gátálatalanul érvényesíti – ha kell, erőszakkal is – a maga szigorúan önmagát érdeket, hatalmi motívumait vagy (egyszerűen csak) *pillanatnyi hangulatait, indulatait és szeszélyeit*.

A bunkó szemében a másik ember mindig *külső-idegen tárgyként, eszközként* jelenik meg, olyan eszközként, amelyet tetszés szerint lehet felhasználni és manipulálni. A bunkó az elvszerű antihumanista: az intoleráns érdekvényesítő, a *megtestesült önműveltség*.

Ha a bunkóságot többé-kevésbé jól körvonalazható *magatartásmódként* írjuk le, kézzelfoghatóbbá tehetjük a körébe sorolható jelenségeket. Az iméntiek persze talán túlságosan is elnagyolt esetvonásokkal festik a képet: csupán a lehetséges megközelítésmódok egyikét képviselik. Mindig sokakozatos, ha *egy metaforát fogalmi köntösbe* öltöztetünk.

Mármost kétségtelennek látszik, hogy a bunkók számának gyarapodása a társadalom primitívizálódásának *tünete*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy *oka* is! A közös okok bizonyosan mélyebben rejtkeznek: korunk néhány, mélyen húzódo, alapvető fejleményében – ha úgy tetszik, paradoxonban – gyökereznek. Ezek közül említenék meg egyénhányat, és pedig csupán jelzésképpen, hiszen alapos kifejtésükre e helyt nincs mód. Nos, melyek ezek a paradoxonok?

1. A *„jól értesült tudatlanság” paradoxona*. Közhelyszámba megy, hogy korunk az *információrobbanás* időszaka. A globális hírszóró eszközök elárasztják képzeletünket híresztelésekkel és értesülésekkel; a világtörténelem látványa betelepül otthonunkba. A mai ember olyan, mint az osztályismétlő diák: mindenről hallott *valamit*, de semmit sem tud igazán *mélyrehatóan és biztonsággal*. Alkalmi és felületi *értesülések* bombázzák érzékszerveinket. Különösebb erőfeszítés nélkül mindenről hírt kapunk: a világgeseményekről és a tudomány szenzációiról, a politika kulisszatitkairól és a nyilvánosság hőseinek intim dolgairol. A *„beavatottság”* érzületében és hamis tudatában élünk, s ez folytonosan táplálja az *omnipotencia* képzetét.

Új és új technikai eszközök szövik át mindennapi életünket: agyally nélkül élünk velük, anélkül, hogy bármilyen fogalmunk lenne a bennünk megtestesült szellemi és tudományos tartalmakról, az őket létrehozó emberi erőfeszítésekről. Ezt a mentalitást nevezte Ortega az *„elbizakodott úrfi”* valóságglátásának: a *felületesség* és az *ön-telenség* különös elegyenek. E pontról még bonyolultabb összefüggésekre is nyílik rálátás. Meglehet, igaza van Lorenznek, midőn ezt írja: *„...az emberi szellem ezúttal olyannyira komplikált rendszert alkotott, amelynek áttekintéséhez saját komplikátása nem elégséges”*. Még ha nem osztjuk is maradéktalanul e kételyt, maga a *kérdésfeltevés* mindenképpen tündözket készíthet.

A bunkóság mindig *kétely nélküli*: jottányit sem kételkedik magában és az értesülései alapján összeírt *valóságképben*. Ezért lesz oly fogékony a rövidzárlatos, mindent megmagyarázó társadalmi-politikai *jelszavakra és ideológiákra*, a magabiztosságot sugalló leegyszerűsítésekre. A bunkó csak egy szabítást, *végletekig áttekinthetővé tett világban* mozog biztonsággal, értesültsége egy effajta világ megszerkesztését szolgálja. Ebben a világban, amelyben zajlik az *„érzelmeik fagyhalála”* is (Lorenz), csakis a *vulgáris pragmatizmus célszerűség* logikája kecsegtet sikerrel – véli a bunkó, s ennek szellemében jár el. A bunkónak elemi módon szüksége van arra a tudásra és értesültségre, amelynek birtokában cselekedni tud. S ha bunkósága ilyenformán beválik – a mindennapi érintkezésben, a gazdaságban vagy a politikában – egyszerűen hozzáférhetetlen lesz bármilyen értekezmpontú ellenvetés számára. A tudatlantlan és iskolázatlan bunkó *kiművelhető*, a „jól értesült tudatlanságban” szenvedő bunkó *hozzáférhetetlen*: reménytelen eset, csupán a kemény és következetes *társadalmi ellenállás* megtapasztalása szoríthatja kordába.

2. A *tömegember magányának paradoxona*. Az „eltömegesedés” felpanaszolása – a legváltozatosabb formákban – századunk szellemi életének vezérmotívuma. A „tömegek lázadásáról”, a tömegemberről, a „magányos tömeg” tünetegyütteséről könyvtárnyi írásmű született. Ezúttal két szál keltetheti fel érdeklődésünket: az *anonim vagy/és szerepszerű* helyzetek tipikus volta és a *társadalmi normativitás* működésének megbomlása. Mindkettő kezére játszik a bunkómagatartás létrejöttének és térhódításának.

A modernizáció kiemeli az egyént abból az alaphelyzetéből, amikor személyében, *individuiális egyszerűségében* mindig azonosítható és névvel nevezhető. A hagyományos társadalmi kollektivitásformák felszámolódása, a viharos népességnövekedés és urbanizáció, a nagyszervezetek létrejötte, a tömegfogyasztás és a tömegszórakoztatás rendre a *„társas magány”* állapotába taszítja az egyént. A mindennapi sürgős-forgás is csupán az egyén szerepszerű és *szerep-*

kijelölte funkciójára tart igényt: csak mint vásárló vagy munkaerő, beteg vagy ügyfél, szomszéd vagy kolléga válik érdekessé környezetében. Személyiségének egyéb síkjai a kutyát sem érdeklik! Az ember ilyenformán hasonlatossá válhat egy jól működő, sok-funkciós automatához. Ha szem elől vész, hogy „ilyen az ember, egyedüli példány” (Kosztolányi), akkor teret hódít az egyetemes behelyettesíthetőség, az uniformizáltság érzete és logikája.

Az anonimitás gyakori megtapasztalása – legyen bár szó általában a nagyvárosi létéről vagy a legkülönbözőbb tömegalkalmakról – táplálja a magárahagyottság élményét, vagyis azt a hiedelmet, hogy egymagának kell végigküzdenem sorsom játszmáját, hiszen senkre sem számíthatok. Érdemes ügyelni arra, hogy a *bunkó rendszerint magányos*: partizánharcos a társadalom dzsungelében. Még akkor is így van ez, ha természetesen az ő környezetében is felfedezhetünk ilyen vagy olyan „útítársakat”.

Az organikus kapcsolatok leépülése és súlyos beszűkülése újra és újra kielezi a társadalom normatív rendjének zavarait. A normativitás „puhább” alakjai (a tradíciók és szokások, rítusok és szimbolikus aktusok, erkölcsi előírások) mögül kihull az őket fenntartó és szankcionáló homogén és tekintélyes közvélemény. Ennek következtében egyre inkább kiterjed a tisztán formális-jogi szabályozás és vele együtt a jogi szankcionálás igénye: a jog „túlterhelődik”: elkerülhetetlen részei pedig megteremtik a cinikus kalkuláció és a megkerülő magatartás közlékörét. Ez a felpuhult és normatív bizonytalansággal terhelt állapot eszményi közeg a bunkóság új és új alakjainak a létrejöttéhez. Bizonyosnak vélhető, hogy a „tömegember” meghatározott értékhangsúlyú fogalma és a *bunkó* képzete meglehetősen közel állnak egymáshoz, mi több, alighanem ikerestvterek.

3. Az „örök jelenidejűség” paradoxona. Ebben ragadható meg korunk egyik alapnyavalyája. A múlt – még a nem oly távoli múlt is – elveszíti mindenfajta kapcsolatát a jelennel, csupán a historizáló politikai szónoklás és demagógia szabadon fosztogatható raktára lesz. A viharos gyorsasággal változó életmódminták és technikai körülmények még inkább elmélyítik a radikális szakítás élményét, devalválják a múlt és a történelem kultúrájának becét. A jövő alig belátható, tele van bizonytalansággal. A múltját veszített ember le-válik közösségei történetéről; identitása elveszíti a hozzájuk fűződő kapcsolatát, azonosulásait. Az „elfogyott jövő” érzete e közösségek várható alakulásának képzeletvilágára is rátelepszik.

A mai ember valóságérzékelését a „háromgenerációs időhorizont” jellemzi: a belátható és gyakorlatiasan kezelhető időtávlat, a tervezhető jövő jobbára csak a nagyszülők, szülők és unokák nemzedékét fogja át. A sikeres alkalmazkodás és túlélés csupán ebben a keretben lesz látogatott mérlegeles tárgya.

Ez pedig különösen alkalmas táptalaj a bunkóság tenyésztése számára. A bunkótól ugyanis mélysegen idegen mindenfajta – ön-magán túlműtató és személyes létének határait transzcendentaló – igény és cselekvés. Ő a mindenkor jelen „hőse”: az azonnali sikerre, a türelmetlen és halasztást nem tűrő érdekérvényesítésre. Elemi érdeke hát, hogy homályba boruljon vagy tetszés szerint manipulálható legyen a múlt, és elmosódjék a jövő arca.

Sajátos a bunkó viszonya a szabadsághoz. S e helyütt érdemes kissé hosszasan idézni Freud fejtegetését a „Rossz közérzet a kultúrában” című nevezetes tanulmányából: „Az egyéni szabadság nem kultúrkincs... A kultúra fejlődése során a szabadság korlátozása szükségszerű, és a törvényesség azt követeli, hogy senki se takaríthassa meg ezeket a korlátozásokat... A szabadságvágy tehát vagy a kultúra meghatározott formái és igényei ellen irányul, vagy általában a kultúra ellen.” Ügyeljünk arra, hogy Freud itt nem a politikai szabadságokról értekezik, hanem a kultúrában foglalt normatív (és az ösztönkésztetésekkel szemben represszív) követelmények és a mindenkori társadalom s benne az egyéni magatartások viszonyáról. Szavaival csupán arra kívánunk figyelmet fordítani, hogy létezik az egyéni szabadságnak affajta értelmezése, amely azt szembefordítja a kultúra vívmányaival, vagyis érték- és kultúraromboló. S vajon miért? Pusztán azért, mert a kultúra gátolja (a büntüdat árán) a korlátlan és gátlástalan ösztönkielést, mindenekelőtt az agresszív késztetéseket. Ilyen értelemben a *bunkó kultúrafosztott ösztönlény*. Ezért ma is idősebb – csaknem háromnegyed évszázad múltán – a Freud által megfogalmazott, nyugtalanító kérdés: „...vajon és milyen mértékben sikerül a kulturális fejlődésnek uralni az emberi agresszív és önpusztító ösztönöknek az együttesében okozott zavarán?” A válasz, ha egyáltalán létezik, a bunkóság korlátozásának módjára nézve is eligazíthatna bennünket.

4. A szublimáció visszavonásának paradoxona. Ez a jelenség szoros összefügg az iméntiekkel: azok logikus továbbkövetése. Az utóbbi időben heves viták folynak arról, vajon érvényesek-e Freud gondolatai a libidinális energiák kreatív-szellemi transzformációjáról: átfordításáról a kultúrateremtés folyamataiba. Számos tény látszik arra utalni, hogy a reprimítívizáció különös renaturalizációval jár együtt. Ennek legfőbb tünete az ösztönközeli magatartás kultúrája, az ösztönkielés korlátlan szabadságának igénye s az ezek urálását célzó kulturális minták, gátak és tradíciók rombolása. Ha ez a feltevés jogosult, ismét csak a bunkóság születésének forrásvidékén járunk: a *bunkó – ösztönlény*.

A kép persze meglehetősen bonyolult, hiszen a szóban forgó területeken nem kevés ásatag és antihumánus norma és hagyomány élt és él. A dolog, mint rendesen, ezúttal is a mértéken és az alap-

tendencián múlik. A képi agresszió oly sokszor és jogosan panaszolt áradata, a *szexuális forradalom* tülbillenése, egy általános *hedonisztikus* életvitel és magatartás térhódítása, a hétköznapi élet és érintkezés *brutalizálódása* mind-mind arra vall, hogy legalábbis eltöprengeni érdemes azon, vajon nem egy *kulturális-civilizációs fordulat* sodrában leledzünk-e.

Az emberiség kulturális fejlődése (összhangban egyébként Freud feltevéseivel) mintha mindeddig azt célozta volna, hogy a mítoszok, vallások, erkölcsi rendszerek, művészetek és a tudomány képeiben létrehozza az *emberi ösztönzsféra humanizálásának és ellenőrzésének* eszközeit, miközben ezek az eszközök maguk is szakitottak aszketikus, természetellenes és embertelen vonásaikkal. Ámde most *mintha ellentett fordulat éreldődnék*: mintha az *ösztönközelség* normatív értéké válnék, mintha valóban fellábadtak volna a „leigázott” ösztönkésztetések, éspedig most már a kultúra kikényszerítette bűntudat nélkül. Minél *erényesebb* az ember, annál *szigorúbb és gyanakvóbb* – mondja ismét csak Freud. Feltehető, hogy az állítás ellentette is helytálló: minél inkább hiányol van az ember az erénynek, annál elnézőbb és gyanútlanabb. Talán ezért sem talál a bunkó kellő ellenállásra és megtorlásra?

A bunkó a „Homo homini lupus” igazsága jegyében él, ezért mindig kifelé figyel, s így elveszíti egyik alapvető emberi ismervét: az *önreflexió igényét és készségét*. A társadalom az ő számára *harcmező*; állandó készenlétet követel. Mindig szárazon kell tartania a puskaport, mert félelmet gerjeszt, váratlan veszedelmekkel kell szembeszállnia. A bunkó a *lelke mélyén fél*; bárdolatlanságával és külső agressziójával tulajdonképpen saját félelmeit igyekszik ellensúlyozni.

Konrad Lorenz írja a civilizált emberiség nyolc halálos bűnéről szóló esszéjében: „A szorongató hajsza és félelem hozzájárulnak ahhoz, hogy az embert megfosszák leglényegesebb tulajdonságaitól... Az a lény, amely nem tud önmaga egzisztenciájáról, képtelen a fogalmi gondolkodás, a szavakkal való beszédre, a lelkiismeret és a felelős erkölcs kifejezésére. Az a lény, amely *felhagy* a reflexióval, azt veszélyezteti, hogy mindezeket a sajátosan emberi tulajdonságokat és teljesítményeket is elveszíti.”

A *szublimáció visszafordításáról* zajló vita még nem ért véget. Bármilyen eredményre vezetessen is, tanulságai bizonyosan érintik majd a bennünket ezúttal foglalkoztató kérdéseket is.

5. A *társadalmi és a személyes tekintély felmorzsolódásának paradoxona*. A tekintély – mint általában a társadalmi képletek – *kétarcú jelenség*. Az erőszakra és a tömegmanipulációra támaszkodó autoritás mindig a *totalitárius rendszerek* egyik fontos támasza. Szerves – vagyis *teljesítményen nyugvó és értékalapú*, orientáló,

mintaképző és mintaadó – tekintélyek nélkül azonban nem képzelhető el *egészséges szocializáció*, sem pedig érett, demokratikus *jogállamiság*.

A bunkó rendszerint híve az *erőszakra támaszkodó* autoritásnak, mivel maga is annak eszközeivel él. Viszont ellensége a *meritokratikus tekintélynek* – legyen szó személyről vagy intézményről –, mivel az létalapjait fenyegeti. Korunkban a szerves tekintélyek felmorzsolódásának arányában növekszik a magatartási mintákat kínáló *pszeudoautoritások* befolyása. Divatok és fogyasztói minták, különféle sztrásmélységek és nemzedéki idóluimok, tömegbáványok és közszereplők villódznak előttünk, s így vagy úgy meghódolásra készítetnek: szándéktalanul is mintául szolgálának, követésre indítanak. Ezek azonban felettebb mulékony és átmeneti modellek.

Alkalmatlanok arra, hogy *tartós azonosulás* és ezáltal *szilárd identitásképzés* támpontjai legyenek. Ennek következtében a *Feleltes Én kialakulása* szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközik. Növekszik az identitásvesztéssel, az identitás-diffúzióval és a tájékozódási zavarokkal küszködők száma. A *represszív tekintélyek* (erőszakszervezetek) is veszítenek preventív befolyásukból; rendőrviccek kedvelt tematizációi lesznek. A jog már esetelt „túlterhelése” és a jogi aktusok inflációja ugyancsak felpuhítja a társadalom tekintélyi viszonyait. Reménytelenül a múltba tűnik a *hagyományos* tanári, orvosi, szülői és nagyszülői tekintély; sok tekintetben hasonló sors jut osztályrészül a *kollektív és intézményes tekintélyeknek* is, mint a nagyszervezetek (iskolaügy), politikai pártok vagy a parlament és a közigazgatási bürokrácia.

Mindez ismét csak kezére játszik a bunkónak, hiszen ő *önreferenciájú*: nem óhajt azonosulni semmifajta külső tekintéllyel, sőt, létével egyenesen rombolja őket. Kizárólag saját kierőszakolt személyes autoritása foglalkoztatja. A tekintélyit vesztett társadalom „kaparj kurta”-mentálitása eszményi közeg a bunkószaporítás számára; úszik benne, mint hal a vízben.

Bizonyára ellenemre vehető, hogy a felsorolt fejlemények meglehetősen tendenciózus és *egyoldalú képet* sugalmaznak, túlságosan sötét színeket halmoznak, akárcsak a századelő kultúrkritikái válságirodalmának termékei. Hiszen a „jól értesült tudatlanság” háttérében mégiscsak ott húzódik az iskolázottság színvonalának ugrrászerről emelkedése, a közműveltség felívelése. A tömegtársadalmak létrejötte a technikai civilizáció korában ismeretlen vívmányait hozta létre; a nekilodult globalizáció vadonatúj távlatokat nyitott. A tartalmatlanná vagy béklyóvá vált normák és tradíciók, a kiürrült tekintélyek széthullása felszabadított hatott. Mindez aligha vitatható, amiként az sem, hogy az említettek legalábbis *ellent-*

mondásos következményekkel jártak. A történelemben nincsenek „tisztá” folyamatok; mindig egymást kizárni látszó tendenciák kapcsolódnak össze. Ha valamelyiket kiemeljük, szükségképpen önkényesen járunk el. De ha a bunkóságról és megjelenési alakjairól, valamint okairól vitatkozunk, természetesen tudjuk, hogy vannak „nem-bunkók” is; a kettő együttlétezése a társadalom természetes állapota.

Végezetül célszerű volna szemügyre venni még egy különös – ámbár természetesen felbukkanó – kérdést. Ha a társadalomban vannak bunkók, márpedig kétségtelenül vannak, vajon *miért* „kifizetődő” számukra a bunkóság. Mi a *jutalmazó értéke* a bunkó mivoltának? Pszichológus számára kiváltképpen érdekes lehet a válság firtatása. A válasz végül is egyszerű: a bunkóság azért marad fenn és születik mindegyre újjá, *mivel beválik: alkalmazkodási és túlélési technikaként sikeresnek bizonyul.* S mindaddig fenn is marad, amíg képviselője úgy véli: eredményesen élhet vele. A bunkó csakis akkor veszítheti el lába alól a talajt, ha ráeszmélni kényszerül: viselkedésmódja alkalmatlan a sikeres társadalmi alkalmazkodáshoz. Hogy az ilyen állapot elkövetkezik-e valaha, nem tudhatjuk. Már csak azért sem, mert a bunkóság egyik kétségtelen szülőanyja – az emberi *butaság* – minden bizonnyal örök.

De azért is célszerű feltenni az iménti kérdést, hogy ráébredjünk: a bunkóság ezernyi szállal szövődik bele a *társadalom mindennapi életébe; sokfajta ok és számos tényező* járul hozzá előállásához. A bunkóságnak nincs önálló és elkülönülten kezelhető fenomenológiája! Egyebek közt ezért is ajánlatos mögé pillantani és felfedezni valódi okait. Így a társadalom reprimítivizációjához is közelebb férközhetünk, felismerve, hogy annak mindenkorai állapotát lényegbevágóan meghatározza a „*kitanult bunkók*” és a „*kiművelt emberfők*” kölcsönviszonya, miközben egyiküket sem hozza készen a golyá.

Balogh Tibor

A bunkósodás mint a demokrácia sajátos leépülés/kiemelkedés-szimptómája

1. A bunkósodás fogalmát előadásomban a következő definícióval megjelenített értelemben használom: *A közizlést sértő, regresszív – a normát egyértelműen, a közmegegyezést, a konvenció aspektusából negatívan megszegő magatartás, szóbeli vagy/és viselkedésszerű, öltözködésszerű megnyilvánulás. Szinonimái: alpári, primitív.*

Faguet 1910-ben publikált *Le culte de l'incompétence* című kötetében – Montesquieu alapján – kiemeli: a köztársaság alapelve az erény, azaz a hazafiság, s eme alapelvének érvényesítését vagy túlfeszítést, vagy negligálja – ezért vár rá a hanyatlás.

Faguet szerint a demokráta fundamentális teóriája és praxisa a *kontárság kultusza*. Ha az állatvilágot tekintjük, rá kell ébredjünk arra: minél magasabb evolúciós szinten helyezkedik el valamely faj és annak egyedei, annál elkülönültebbek élettani funkciói. Az extrém módon szervezettnek minősíthető emberi társadalom minél fejlettebb, annál inkább megosztja, mintegy címezi a társadalmi munka egyes formáit. A demokráciák – s kiváltképp modern típusai – nem tördönek a rátermettséggel, az illetéktelenek által adott illetéktelenség jözan ész által nem konfirmálható világát teremtik meg. Természetesen illik is és hasznos is tudni a nép, a tömeg érzelmeit (gondolkodását nem, hiszen reá ez nem jellemző), ám nem célszerű teret engedni *átzármaztatásának*. Ha ezt tesszük, lehetőséget adunk olyatén eljárásnak, mint az egyszeri püspöke volt – ő tudniillik az özeccsenyét megköstölve kinyilvánította: „En téged pontynak kereszteltek.” A nép pedig ezt mondja választottainak: „En téged jogtudósnak, téged államférfinak, téged szociológusnak kereszteltek.” (Lásd: Faguet, Émile: *A kontárság kultusza*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1994. 14. old. A továbbiakban: Faguet...) E szituáció azért állhat elő, mivel a nép azokat taksálja a legtöbbre, azok vivják ki erkölcsi megbecsülését, akik átérzik az ő legfőbb szenvedélyeit, s tetszősebben nyilvánítják ki, mint ahogyan azt ő maga tenni képes. Kiválasztottjai ha becsületesek is – ám ez is kéttelylel illethető olykor – bizonyosan nem kompetensek. Arisztotelésszel szólva: a demokrácia az (immanens) érdem megvetése. Hízen a demokrácia mindent a hivatások elkülönítése nélkül óhajt

elvégezni. A demokrácia adekvát képviselői nem független, hanem a néphez, a tömeghez hasonló egyéniségek. A demokráciának nem a politika nélkül kiküzdött hírnév, tehetség kell, hanem az a politikus, aki az elhivatottság normális mentalitásával nem rendelkezik.

Nem lehet nem észrevenni azt, hogy mennyire rokonítható a Faguet által választott aspektus Le Bonéval és Ortegaéval! Mielőtt azonban ezt aforisztikusan poentiroznám, még egy szegmensét kívánom hangsúlyozni Faguet röviden ismertetett opuszának.

A kontárság kultusza megrontja, destruálja a közerkölcsöket is – figyelmeztet Faguet. A műveltség és az udvariasság eltűnése szintén a demokratizmus tünete. Montesquieu úgy véli: az illető arra való, hogy megakadályozza hibáink napfényre hozatalát, mintegy korlátot állítva általa magunk és mások közé, hideg és tiszteletet sugárzó –, az udvariasság viszont az előkelő hízélgés bevezető fázisa. Ha felszabadítjuk magunkat az illendőség szabályai alól, akkor ezáltal szabadat után nyitunk hibáinknak. A finomság tiszteletet jelez, és hódolatot ígér, mindez azonban nem rekvizituma a demokráciának, hiszen a tisztelet, a hódolat és a kiválóság respektálása nem demokratikus.

Ha alárendeljük magunkat valakinek – és a tisztelet ezt kívánja meg –, őt felsőbbrendűnek minősítjük, s ez olybá tűnhet egy igazi demokratának, mint a hübriség visszahozatala. Faguet azt állítja: „A demokrata egyáltalán nincs megelégedve hibáival, nem büszke azokra, mert végeredményben azt hiszi, hogy nincsenek is hibái. A hiba az embernek a másikkal szembeni alsóbbrendűségét jelenti. A hiba olyasvalami, ami hiányzik, következésképp olyan valami, amellyel másvalaki bír, én pedig minden ember egyenlő! Tehát nincs hibám.” (Faguet, 96. old.) A finomság – eszerint – nem más, mint hibáink eltitkolása, s még ha netalán ismerjük és bevalljuk is hibáinkat, ezek visszaszorítása zsarnoki lépés lenne. Tagadjunk tehát bármiféle felsőbbrendűséget, s avanszáljunk ezáltal demokratikus vonással a durvaságot!

Faguet látványos paradoxonokat sorjázta, kétségkívül elegáns fejtegetései azonban – véleményem szerint – egyértelműen kortermékek, korspecifikusak. Utaltam már Le Bon és Ortega nevére. Miként ők, úgy Faguet is az individuálisnál alacsonyabb szinthez regrediáló közösségi nivótól és ennek pressziójától tart. Attól, hogy a többségben levés ambíciója nem többé, hanem épp kevesebbé teszi azokat, akik az ilyenét egzisztenciát sóvárogják.

Tanulságos lehet ugyanakkor Freud *felettes-én* fogalma. Freud 1923-ban vezette be ezen fogalmat, s mint az éntől elkülönülő, azon uralkodó képződményt írta le. Nem azonosította a lelkiismerettel, mivel attól eltérően a felettes-én mint cenzor tudattalanul

is működhet. Freudnál az ödipális vágyakról való lemondás a felettes-én topográfiai modelljének az alapja, s erre épülnek a szociális és kulturális követelmények (nevelés, erkölcs, vallás) konstruktumai. Ha kialakul a felettes-én, ez azt demonstrálja: sikerült az én azonosulása, identifikálódása a szülői instanciával. Nem személyek azonosulása játszódik le ilyenkor, hanem az következik be, hogy a gyermek felettes-énje a szülőök felettes-énjét mintázza, ezáltal válik hagyományok hordozójává, időtállóvá, nemzedékek specifikus elveinek átörökítőjévé. Freud jó néhány követője figyelmeztet azonban arra: a felettes-én parancsai, tilalmai olykor igen nagy mértékben különbözhetnek a szülőök és a nevelők által kinyilvánított szigortól, sőt azzal olykor ellentétesek is lehetnek.

Ami az eddig előadottak részkonklúziója számomra: példa értékűnek vélem azt, hogy Faguet a valaha volt demokráciák alapelveinek, az erénynek a negligálását a modern demokráciák erájában vizsgálva ezt a folyamatot a kontársággal, a kényszeres politikusi habitus kultuszával, a durvasággal, a régebbi műveltség, illetve udvariasság mellőzésével kapcsolja egybe. Újmódi tömegkarakterek lesznek ezen utóbbiak, s a polgári világ bizonyos skiziséről tanúskodnak. A felettes-én kiépülésének folyamatában ilyenkor mintegy cezúra jelenik meg: a korábbi szabályok és elutasítások szinte egy csapásra megunt, sőt folytathatatlan, mert értelmetlen és hasznot nemkülönböző színben tűnnek fel, amelyeket más princípiumokkal szükséges helyettesíteni.

2. Ami a *reprimitivizációt* illeti: vegyük észre, mennyire ambivalens minősítéssel van dolgunk! A *primitív* jelző többé-kevésbé szinonim a *vaddal* és a *barbárral*. Ismét Le Bonra utalok: ő azt hangoztatja A *tömeg lélektan*a című művében, hogy a romboló, vad őstönök ősi maradványok, s valamennyiünkben legalábbis lappangnak, a tömeg embereiben azonban manifestálódnak is, hiszen a tömeg – éppúgy, mint a vademberek – izgékony, nem fogadja el, hogy vágya és annak teljesülése közé bármi beékelődhet – vágyát nyersen teljesíteni szándékoló, nem ismeri a kivihetetlenséget, a megghiúsulást vagy ideiglenes megghiúsulást.

Eco hipotézise szerint a 20. század aktuális periódusa egy új közpör felé tendálhat: összeomlás fenyegeti, mivel kívülről *barbárok* szorongatják, akik talán nem műveletlenek, mindenesetre szokásrendszerük és világzemléletük más, (új), mint a miénk. Ismét elenyésző lesz a különbség a misztikus és a látor között, a fiatalok politikai csoportosulatai a romantikus-idealiztikus alapeszmék felbomlását manifestálják.

„Nem állnak barbárok a kapuk előtt” – replikázik Fukuyama. A történelem végéről és az utolsó emberről produkált értekezésében

ő azt emeli ki: a mai technikaellenes doktrínák, amelyek a múlt század elején fellépő romantikusokat éppúgy soraikban tudhatják, mint a hippimozgalom aktivistáit, az iszlám fundamentalistákat és a környezetvédőket, szellemi ösátyjukat Rousseau-ban lelhetik fel. A történelmi „haladás” morbid jellegét ugyanis ő hangoztatta, fel-tételezve, hogy az ember igazán boldoggá azáltal válhatik, hogy ki-szabadul a modern technika rutinériájának bűvköréből, a civilizáci-ós rekvizitumok értelmetlen hajszolásának végtelen folyamatá-ból, nem méri össze magát kényszeresen másokkal, saját érzelmei-nek reflektált átélése elegendetté teszi, természeti lényhez illő he-lyét felleli a természet világában.

Igazán megtehetnének ezt a gazdasági növekedés jelenlegi ál-diumaiban? – kérdezi Fukuyama. Válasza – több argumentum által megerősítve – kategorikus *nem*. Egyének és kisközösségek vissza-térhetnek a természethez, ám ezáltal óhatatlanul a mai harmadik világ nincstelenjei között találnak magukat. Ha pedig csak részben vennék búcsút a fejlett technikától, ez a kijelölendő szint óhatat-anul önkényes lenne, mostani életszínvonalunk megőrzését csak rövid távon garantálná, s kérdéses, hogy – a rousseau-i értelemben – akár csak ideiglenesen is kielégítőbb életet eredményezne-e. Ki-zárólag az alternatív technikákban bízhatunk – summázza Fukuyama. Az adott civilizáció marádektalan elenyészése tudniillik csakis a modern természettudományok színrelépése előtt mehe-tett végbe. A modern természettudományok jóra és rosszra egya-ránt konvertálható grandiózus hatalma miatt ugyanis „felettebb kétséges, el lehet-e felejteni vagy el lehet-e »tűntetni« máskép-pen, mint az egész emberi nem fizikai megsemmisítésével. És ha a szüntelenül fejlődő modern természettudomány uralma ennyire szilárd, akkor a bizonyos irányba haladó történelem – összes gaz-dasági, társadalmi és politikai következményeivel együtt – mint fo-lyamat lényegében szintén megfordíthatatlan.” (Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Buda-pest 1994. 139. old.)

Lorenz akkor, amikor a civilizált emberiség nyolc halálos bűnét vette számba – az atomhalált leszámítva, mivel ezt ő üdvös kivétel-ként elkerülhetőknek kategorizálta – szintén azt erősítgette: az álta-la igen pesszimistán feltüntetett változások (pl. az érzelmek fagy-halála) kikerülhetetlen hozadéka a mai ideológiáknak és kultúráknak. Lorenz erről fájdalmas alaphangon, Fukuyama jóval kisebb ér-zelmi töltéssel mondta el ugyan véleményét, a lényegi befolyásol-hatatlanságot azonban mindketten deklarálták akkor, amidőn jő-vőnk iniciatíváit elemezték.

Kívülről szorongatnak a barbárok a 20. század végén – vizionál-ja Eco; a barbárok (még) nem állnak a kapuk előtt – állítja Fu-

kuyama. Hogy hol vannak a barbárok, a barbárok szituálása véle-ményem szerint attól is függ, mely típusukat keressük. Úgy vélem ugyanis, hogy két értelmezési körben beszélhetünk róluk.

A barbár

a) Jelölheti azokat, akiket mint a *múlt lovagjait* aposztrofálhatjuk. Ők azok, akik a visszatérés örök mítoszáat újra felelevenítik, a sze-mélyiség immanens, belső (természeti) értékeit preferálják, racio-nális – érzelmi argumentumokkal élnék kissé patetikus, romantikus hangnemet használva, az eszközökön való uralkodást favorizálják.

b) A *modern barbárok*, a *jelen antihéroszai* a külsődlegességre, a tárgyi rekvizitumokra apellálnak, érzelmi-pragmatikus érvelést al-kalmaznak – pontosabban inkább magyarázatokat, s nem érveket, az általuk vélt „józan ész” egyszerűségével kommunikálnak, a fe-lették uralkodó eszközök kiszolgáltatottjai. Őket illetem a *primitív* vagy *neoprimitív* minősítéssel.

De bármely típusról lett légyen szó – Fukuyama szóhasználatát parafrázálva –, azt gondolom: a barbárok a kapukon belül találha-tók, itt élnek velünk!

Codol a társas viselkedés dinamizáló erejeként a PIP-effektust (a Primus Inter Pares helyzet, pozíció megszerzésére irányuló törek-vést) nevezte meg. Ez a tendencia szerinte lényegileg abban nyilváu-nul meg, hogy a személyiség valamely közösség tagjaként mintegy leolvassa a többiekről azokat a normákat, amelyek rájuk mint e csoport tagjaira jellemzőek, s mivel számára akár gazdasági és/vagy presztizsbeli, esetleg erkölcsi okok miatt elengedhetetlenül szüksé-gesnek tűnik másokkal elfogadtatnia magát, ezért még inkább olyanakk láttatja magát, mint aminők társai – néha akár túlfeszít-ve, karikírozva is ezeket a karakterjegyeket.

Talán ez az identifikálódási szükséglet teremti a divatot, s általa-ban a korszpecifikus konstrukciókat – ezt lehet esetleg gyanítani a bunkósodás neoprimitívizációs folyamatá esetében is.

A leegyszerűsítő, olykor sokak számára torzítoán vulgáris nyelvi megnyilatkozások, a „marok”-telefonnal színházi előadásban meg-jelenő nézők kivagyisága egy paradox kinn is-benn is megmutatko-zó tünete (a példa kedvéért említve az iméntieket). Az utóbbi – eléggé elterjedt – esetre utalva az a koncertlátogató, aki újmódi kommunikációs tárgyat működőképes állapotban tartva hallgatja Wagner valamely kompozícióját, egyrészt önnön kulturáltsági fo-kát szeretné demonstrálni, másrészt azonban mintegy kiemelkedve a mellette ülők köréből, azt is megnyilvánítja, hogy ő rendelkezik ama bizonyos eszközzel, sőt olyannyira fontos valaki, akit még ilyenkor is – nyilván fontos helyről, befolyásos emberek – megkeres-

nek, lényegesnek véelve véleményét, vagy akár csak bárminő kardinális hírellel akarják megajándékozni.

A nyelvi torzulás esetét reflektálva: azt gondolom, hogy egyfajta verbális fellazulást konstatálhatunk. Ez igen széles spektrumú, hiszen a trágárság terjedésén túl a szókincs megfoggyatkozása, a nyelvi szabályok minimalizálása egyként tetten érhető.

[Az úgynevezett „pidgin-nyelvek”-hez (ez a titulus főként a volt gyarmati sorsból aránylag frissen kikerült országokban, a nemzeti nyelv mellé az angolt is felvonultató, annak eredeti eleganciáját azonban tetemesen mérsékelő, mert leegyszerűsítő populáció verbális érintkezésének típusát jelöli, de mindinkább alkalmazható pl. az Amerikai Egyesült Államokban oly igen divó aktuális nyelvhasználatra is) közelítő folyamat nálunk szintén azonosítható. Egyre fogyatkoznak az érvényes paradigmák. Lássuk be: ha a kényelmességet respektáló, a redukció folyamatához mintegy alkalmazkodni kívánó ambíciók nyelvészeket kényszerítenek arra Magyarországon, hogy felvessék – a -ba/-be, -ban/-ben disztináló megkülönböztetés esetleg mérsékelni kellene, sőt talán fel kellene oldani, akkor ezáltal olyan megnyilvánulás kodifikáltatna, amely – szerintem – egyikükből, silányabbá tenné a magyar nyelvet.

Valódi dilemma itt persze annak eldöntése: a burjánzó pongyola nyelvhasználattal érdemes-e mérgőzni, eredményt hozhat-e a hagyományos nyelvi normák változtatlan előírása, presszionálása.]

Számomra úgy tűnik: a bevezetőmben jelzett kontárság-kultusz mint különös laicizálódás is jellemezhető. Abban az értelemben tudniillik, hogy a hatás- és kompetencia-, a tekintélykorlátozás igénye lép fel, ez figyelhető meg; a szakértők, a hivatásos szakemberek státusa mára egyre kevésbé imponáló, sőt gyakorta visszatetsző – a döntési illetékesség mindinkább laikusok által igényelt és realizált. Miért kell hagyományos szabályokhoz alkalmazkodni, s miért nem kreálhatunk inkább – bármely tekintetben – mi normákat, ezáltal is garantálva érvényesülési lehetőségeinket?

Ez az igény, illetve ennek kiélése egyrészt (a hagyományos, kultúracentrikus megítélés aspektusából) leépülés, a modern barbárok, a primitívek vagy neoprimitívek aspektusából viszont kiemelkedés, adekvát önmegvalósítás, amelyhez a referenciakörből mások is asszisztálnak.

3. Befejezésül azt próbálom illusztrálni: miként járul hozzá szerintem a szépirodalom, s járulnak hozzá általában a műalkotások, vagy kvázi-műalkotások mint a valóságot tüpusteremtően visszatükröző, leképező, s ezáltal is – a modellnyújtás lehetőségével bíró – valóságkreáló objektívációk a bunkósdóshoz, a demokrácia sajátos leépülés/kiemelkedés-folyamatához.

Két, egymástól természetesen csak némi mesterkéeltséggel elvá-

lasztható esztétikai konstituenssel: a téma és a stílus kérdésével foglalkozom, a jelzés szintjén. Véleményem szerint egyik tipikus mai téma – igen leegyszerűsítő – poentírozása kedvéért néhány aforisztikusan felvillantott példa.

Truman Capote „Hidegvérrel” című, 1965-ben publikált hiteles beszámolója egy többszörös gyilkosságnak és következményeinek a történetét adja. Két, kevés közös vonással bíró, ám számos látszólagos rokon tulajdonsággal rendelkező fiatalember szisztematikusan eltervezve durva és tobzódoó teatralitással kivégzett egy-egytagú családot. A szülők és lányuk, valamint fiuk lemezárslásért halálra ítélték a két delikvenst, akiket felakasztottak. Capote pontos, szusztergus leírásában mint távolságtartó krónikás deríti fel a tett motívumait, tárja elénk a bűnösök lelkivilágát, mutatja be az előkészítést, a végrehajtást, és az innen a büntetésig vezető út egyes stációit. Vélhetnénk: bűnügyekkel foglalkozó regények ama sorába tartozik Capote műve, amelyekkel többek között Dosztojevszkij neve fémjelvez. Csakhogy a „Hidegvérrel” alig is stilizált, nem jellemző rá a fiktitivás – s ezzel lesz szerintem egyik előfutára azon, aberrált személyiségek által elkövetett borzalmak megörökítésének, olykor kitalálásának, amelyek egyre gyakrabban kerülnek elénk kötetek, filmek formájában.

„A bárányok hallgatnak” 1992-ben mind az öt „fő” Oscart elnyerte; egy kannibalisztikus hajlamú férfi történetét tárja fel e film. A sorozatgyilkos megöli, megnyúzza áldozatait: molett fehér lányokat, majd elfogyasztja őket. A téma az amerikai bűnügyi filmek standard témája: a sorozatgyilkosságok vissza-visszatérő elemei az amerikai életnek, a perverzitás sokkolása pedig biztos nézősereget vonz – stimulálja a borzongani szándékozó befogadót; a gyermekkori traumák feltárása, a szexuális zavarokhoz küzdő, a felnőtté válás periódusában frusztrált személyiség életútja: ezt is pásztázza „A bárányok hallgatnak”.

S innen már csak egy lépés a l'art pour l'art vérengzés sztárolása. A „Született gyilkosok” amellet, hogy az elvetemültség okán igazán összeillő fiatal pár ámkofutását mint az átlag főlé nőni, a névtelenségből kiválni törekvő ambíciók kiélési lehetőségét, a bestialitás mézslárlások választását ábrázolja – mintává is teszi hőseit. A fiatalok közül mind többen rajonganak értük, tv-sztárrá avasználak, szinte a hittérítőket, prófétákat megillető áhítatos csodálat övezi őket. Mindebben persze a botrányokra bazirozó tömegkommunikáció is konstruktív szerepet vállal, a rajongott fiú és leány megdicőitését szolgálva.

Mondhatnánk: „A bárányok hallgatnak” és a „Született gyilkosok” populáris produkció, s nem mérhető az autonóm műalkotás mércéjével – ám népszerűek lettek, s ezáltal közvetlen, könnyen

percipiálható mintává, modellé „nemesedtek”. Az önérvényesítés, a kiemelkedés egyszerű, lecsupaszított karrierjét sugározzák: íme, így lehet könnyen, gyorsan neves – jöllehet rettegett, de ez nem feltétlenül negatív vonás – személyiséggé felnőni! A barbárság, bunkóság belsővé tett, s idealizált attitűdje – ez a modern megoldás, a korszerű magatartás tömegesítésének az etalon értékű alapideálja.

Ami pedig a témaválasztás és stílusformálás profanizálódását illeti: az említhető előképek – például Villon – után hivatkozunk Jarryra. Alfred Jarry „Übű”-jeinek sorát az 1888-ban előadott „Übű király...” publikálásával nyitja meg. A király modelljélű Hébert, az egyetemi doktori címmel bíró fizikatanár szolgálta, akit Jarry úgy karikíroz, hogy a gyermekkori rosszasságot végletesen eltűzve falánk-agresszív-harácsoló-primitív lényként lépteti elének, az avantgarde irányzatok egyik archetipusát megalkotva.

Az érzelmi túlfűtöttség sajátos fajtáját demonstrálandó, többször hangzik el/olvasható a „Szahar” kifakadás, amely a kortárs befogadók döntő többsége számára pukkasztónak (mondhatjuk: polgárpukkasztónak) bizonyult, elementáris főlháborodást váltva ki. Az „Übű király, vagy a lengyelek” így kezdődik:

„Übű papa: Szahar!

Übű mama: Ejnye! Szép dolog megint. Milyen nagy zsvány vagy, Übű papa.

Übű papa: Miért is nem öllek meg, Übű mama?”

(In: Alfred Jarry: „Az Übűk” Orpheusz Könyvek. Fekete Sas Kiadó, Budapest é. n. – A részletet Nagy András fordításában idézttem. 15. old.)

Mennyire szolid, disztigvált stílus- és témapreferencia Jarryé mondjuk az 1951-es, Salinger-írta *Zabhegyező*höz mérve! A *Zabhegyező* magyarítására Veres Péter például úgy reagált a *Nagyvilág* hasábjain, hogy protestált a közízlés megsértése miatt, irodalmon kívülinek állítván az alpári, durva szavak tömegét is, s az ábrázolást szintűgy.

Az előzőekben említett kompetencia- és döntés-megkérdőjelezés imént mondott példáim tükrében úgy teszi komplexebbé a folyamat konstatálását, hogy

- egyrészt a nyelvi kifejezés eljárásainak lazítása, a közízlés által – korábban – a kommunikáció marginális elemeiként számon tartott szókincs bizonyos bevonása,
- másrészt szélsőséges, valaha elítélt viselkedésmódok favorizálása a valóság tükrözéseként kerül be műalkotásokba, kvázi-esztétikai értékű produkciókba. Ezáltal ezen objektívációk természetszerűleg nem pusztán másolatai lesznek a realitásoknak, hanem sugallnak is: a korlátozott, immár anakronisztikus színben feltűnő régi tekintély

helyett mintegy új tekintély, ezáltal új divat, modernebbnek vélt „forgatókönyv” áll elő: a barbárság, a bunkóság konfirmáltak.

4. Választott című előadásom néhány adalékkal kívánt szolgálni a bunkósodáshoz, a reprimítívizációhoz. E folyamat nyilvánvalóan több színű, komplexebb annál, mint ahogyan azt én érzékeltetni voltam képes.

Végezetül annyit: a posztmodernizmus dekonstrukció kultusza, relativizáló mentalitása véleményem szerint szintén iniciáló – olyan ideológikus keret gyanánt szolgálhat ugyanis, amely képes lehet beláttatni a viszonyok viszonylagosságát, a múlttól való leválás bármely eszközzel realizálható igényét.

Ez azonban már egy másik szegmens...

A tanulatlan faragatlan?

A műveletlenség, tehát faragatlanság a tanult ember szemszögéből évszázadok óta az iskolázatlanság szinonimája. Még akkor is így van ez, ha az iskolázottság képzetével együtt járó választékos magatartás egyfelől, másfelől pedig az iskolában megszerezhető tudás tartalma és szerkezete korszakonként nemcsak más, hanem jelentésének iránya meg is fordulhat. Közismert, hogy az ökolívás csak a 20. században vált ki az úri sportok világából, és került át a fizikai munkát végző társadalmi csoportokéba, de az is, hogy a kedvtelésből autót vezető, s éppen ezért „úrvezetői” szerep (v.ö. úrlovas) a szóval együtt végképp eltűnik, amikor szinte mindenki e tekintetben úr lehet.

Az iskolában megszerezhető műveltség társadalmi értékének változékony természetét illusztrálja az a tény, hogy Eötvös József korában a latin és a görög nyelv és kultúra ismerete és használata választotta el a művelt, egyetemet végzett és a tanulatlan embert. E két nyelvvel vonták meg mindenki által pontosan érzékelhetően az általános műveltség kontúráját.¹ Ma e tekintetben e társadalmi korlát leomlott: a latin és a görög nyelv és kultúra ismerete nem választóvonal többé, mindenki egyenlő lett e tekintetben, s ezzel együtt az általános műveltség tartalma kontúrталanná is vált.

Amíg – a tankötelezettség elrendelését követő másfélszáz esztendő alatt az analfabétizmus egy nagyon szűk, a peremre szorultak körére korlátozódott,² addig az írás, olvasás képességének

¹ „A gimnáziumok célja: 1. magasabb általános műveltség nyújtása a régi klasszikus nyelvek és azok irodalmának lényegi felhasználásával. 2. Ezáltal egyúttal az egyetemi tanulmányokra való előkészítés.” Olvasható az 1949-ben kiadott „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen Oesterreich”-ban, mindjárt az 1. §-ában. Az ausztriai gimnáziumok és reálgimnáziumok szervezeti terve (szerk. Horánszky Nándor). Országos Pedagógiai Intézet Tantervelmélet források, Budapest 1990.

² A tankötelezettség sok tekintetben rokon a hadkötelezettséggel, a közérdek teljesülése érdekében vezetik be az egyéni akarat felett is megjelenő kényszer intézményét. Itt csak megjegyzem, hogy az úgynevezett funkcionális analfabétizmus körül fellángoló vita a tankötelezettség okáról, közműveltség-tartalmáról, a francia forradalom óta folyamatos oktatás-gazdasági és a társadalom kíváncsatos tagolódásáról szóló állandó politikai vita egyik eleme.

megléte, a kulturális, egyben társadalmi választóvonal. Az írni és olvasni nem tudó paraszt letegezhető, a magázó úri, tehát a tanultak világában még a 20. század első felében is Európa közepén-keleti felén.

Miként az bármelyik európai társadalomban az iskolában eltöltött idő hossza, ezalatt megszerezhető tudás típusa és elsajátításának mértéke művelt-műveletlen, tanult-faragatlan emberek közötti különbség megtételét lehetővé teszi, olyképpen alkalmas nemzetek-országok összevetésére is. Ma az a modern és a haladotabb nemzet, amelyik szép és nagy állami közszolgáltatást tart fenn: mindenki iskolába jár előbb 10, 14, 16, 18 éves koráig (esetleg tovább), ezt követően pedig a felsőbboktatás, majd élethossziglan tanul többnyire közpénzből fenntartott intézményekben. Az a nemzet pedig, amelyik e versenyben hátul kullog, annak – nincs mese – modernizálni kell, mert különben a lenézett, tanulatlan ország képét mutatja az iskolázott népek nagy közösségében.

E fenti vonzatok miatt is az írni-olvasni tudás ténye és foka, használatának területe-gyakorisága mindig is érzékeny terület volt, s adott komoly érvet a népet felemelni vágyóknak, és indoklást az újabb állami intervenciók elindításához, s öngazdálkodást és persze munkát a tanítóknak, népművelőknek, pedagógusoknak, kutatóknak. Aki nem tud írni-olvasni, az márpedig faragatlan, és nagy veszélyt jelent egyfelől a demokráciára, másfelől pedig az ország egészére is.

A dilemma

Márpedig édes hazánkban csökken az olvasásmegértés mértéke, az elemi matematikai tudás szintje, a nemzetek versenyében lejjebb csúszik országunk, mint későbbben látni fogjuk. Mindebből pedig több kétely fakad. Az újjunkosság jelenségével állunk-e szemben, vagyis országunk visszafelé fordult azon az úton, amelyen a 20. században elindult, tehát újra primitívizálódik az ország. Alapvető kulturális értékek porladnak el. Vagy pedig valami egészen más fejlődési irányba fordul a régióval együtt az ország, más logika kezd el élni, s csupán a szemléletek egyikeből tűnik faragatlanságnak a modern (és ezáltal mi más, mint korszerű) berendezkedés ténye és következményei. Lehet, hogy csak arról van szó, hogy a közoktatás egésze, mint közszolgáltatás elvesztette a mindenkire kiterjedő közműveltség átadásának képességét, és vele együtt eltűnik a társadalmi csoportok közötti különbségképzés materiális alapja is. Ezt a kételyt nyilván nem fogom feloldani én sem, mondandómban azonban folyamatosan fenn kell tartanom.

A nemzetek közötti verseny

Bármely népszerű sportágban nagyhatalomnak jobb lenni, mint nem, miért lenne ez másképpen a tudással?³ Ha elsőek vagyunk, büszkéek vagyunk, ha mások a sor végére utasítanak a versengésben, akkor ez a tény intézkedésre sarkallhat, mint Bush elnököt, aki az Egyesült Államok diákjainak nemzetközi megmérgettetése után kijelentette: 2000-re mindenki érettségizni fog, minden jóra fordul, mert ekképpen az emberek többet fognak olvasni, jobban meg is fogják érteni. Többet fognak tudni, s a gazdaság fejlődni fog, az erkölcsek pedig javulnak, mert már tudni fogják, mi a helyes. Ha már tudják, ekképpen is cselekszenek. Tehát: sikeres lesz az egyén is és az ország is.

Magyarország a fizika tantárgyban tartott diákolimpiák terén a nyugat-európai országokhoz képest jó helyzetben van: messze jobb eredményt érnek el diákjaink, mint bármelyik NATO-tagországbeli. Ha hazánk a NATO tagja lesz, valamennyi közül Magyarország tudják a legjobban a fizikát – mondotta Marx György a fizikai diákolimpia magyar csapatának.⁴ A NATO-országok közül a legjobban, a 13. helyezést Németország érte el. E, de csakis e tekintetben Belgium, Hollandia, Dánia, Svájc faragatlan hely, mi pedig Kína, Oroszország, Irán, Dél-Korea és Vietnam társaságában műveltek vagyunk. Ott nem fontos a fizika, nálunk meg igen. Mi, magyarok azokkal szemben kerülünk talántságunkkal fölénybe, akik a fizika ismerete nélkül is olyan helyzetben vannak, hogy mi szeretnénk hozzájuk és nem ők hozzánk csatlakozni.

A matematika tárgyból, tantárgyból szervezett nemzetközi vetélkedésben Magyarország az elmúlt években szép eredményeket ért

³ A nemzetek közötti verseny – ha úgy tetszik, a globalizáció – jelentősége abból is látszik, hogy történelemből és irodalomból nem tudnak nemzetközi versenyeket szervezni, merthogy e két területnek mélyen nemzeti, és ezért egymással összevetethetetlen komponensei vannak.

⁴ A XXIX. Nemzetközi Fizika Diákolimpiát 1998-ban tartották 56 ország részvételével Izlandon. *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok*, 1998/6.

⁵ A matematikai diákolimpiákon 1–5. helyezést elérő nemzetek 1994–1997

Év	Résztvevők száma	Első	Második	Harmadik helyezést elért ország	Negyedik	Ötödik
1994	69	USA	Kína	Oroszország	Bulgária	Magyarország
1995	73	Kína	Románia	Oroszország	Vietnam	Magyarország
1996	75	Románia	USA	Magyaror	Oroszország	Anglia
1997	82	Kína	Magyarország	Irán	USA–Orosz.	USA–Orosz.

Forrás: Reiman István *Nemzetközi Matematikai Diákolimpiák 1995–1998*. Typotex, Budapest: 1998.

el.⁵ Jó válogatottja van országunknak. A kérdés csak az, hogy a tömegkutatás (vö. tömegsport) terén szervezett nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban miképpen változik Magyarország helyzete. A kilencvenes évek elején az International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) szervezésében történő vizsgálat eredménye szerint a 8. évfolyamra járó diákok matematikateljesítménye a legjobb Szingapúrban, Koreában, Japánban és Hongkongban.⁶ Magyarország a 10. helyezést érte el, amely jóval szerényebb annál, mint amit a hetvenes évek elején mutattak fel.⁷

Valószínűnek látszik a „Jelentés a magyar közoktatásról 1997” megalkotása „a legfejlettebb országokban (európai és USA – S. G.) lényegesen csökkent a természettudományok presztízse: ezek fontosságának hangsúlyozása meghökkentő módon ma már szinte az elmaradottsággal jár együtt.⁸

A diákok olvasásteljesítményének hanyatlása

Komolyan örülhetünk a tanügyigazgatás központosított elemeinek. Nélküle sohase tudnánk, hogy a generáció tankötelezettséget szigorúan teljesítő része mennyire tud olvasni, mennyire képes játkozódni a matematika világában. 1986 és 1997 között öt egymást követő Monitor-vizsgálatot⁹ szerveztek, amelyből kiviláglik, hogy többet vagy kevesebbet tudnak-e azok a diákok, akiknek szülei szabálysértést követnek el, ha nem járatják őket iskolába, hogy műveltségük gyarapodjék. (A vizsgálatok eredményeit egymással össze lehet vetni.) Vegyük szemügyre az 1986 és 1995 közötti időszak változásait!

⁶ Az országok helyezése szerinti sorrendje az alábbi: Kína, Oroszország, Irán, Magyarország, Dél-Korea, Vietnam, Törökország, Lengyelország, Szlovákia, India, Ausztrália, Tajvan és a 13. Németország. (Forrás: *Középisikolai Matematikai Lapok*.)

⁷ Vári Péter–Krolópp Judit: Egy nemzetközi felmérés főbb eredményei (TIMSS) Új Pedagógiai Szemle, 1997. 4. sz. 72.

⁸ Jelentés a magyar közoktatásról 1997. (Halász Gábor és Lannert Judit szerk.) Országos Közoktatási Intézet, Budapest: 1998. 294.

⁹ Monitor '95. A tanulók tudásának mérése. (Vári Péter szerk.) Országos Közoktatási Intézet, Budapest: 1997.

A tanulók olvasásteljesítményeinek időbeli változása évfolyamonként (%)

Évfolyam	Tantárgy	1986–1995
8.	olvasás	–11,98%*
	matematika	–7,60
10.	olvasás	–
	matematika	–7,84
12.	olvasás	–20,47
	matematika	+4,19

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról 1997. id. mű 277. *1991–1995

A felmérések szerint a vizsgált kilenc esztendő alatt a tanulók teljesítménye – az érettségi előtt álló évfolyamon a matematika kivételével – folyamatosan és nagymértékben romlik.

Régi kifejezéssel élve az általános iskola 8 osztályában a kilencvenes évek közepén minden *nyolcadik* 14 éves rosszabbul olvas, mint egy évtizeddel ezelőtt. Különösen az érettségi előtt állók körében szembeszökő az olvasásteljesítményben a 20 százaléknyi teljesítménycsökkenés, ami másképpen azt jelenti, hogy minden *ötödik* ember rosszabbul olvas, mint szűk tíz évvel ezelőtti hasonló korú társaik.

Ugyanez a kép fogad a matematika esetében is. (Azzal a jelentős és később máshol megmagyarázandó különbséggel, hogy az érettségizők tudása e téren némileg javult.) A 8. évfolyamra járók matematikai teljesítményének a hanyatlását az 1990–1996 közötti időszakban más felmérések is igazolják.¹⁰

A tendencia figyelemreméltó: a közoktatásban az 1985-tel kezdődő rendszerváltás¹¹ éveiben csökken a közoktatás minősége, kevesebbet és egyre rosszabbul tudnak olvasni a diákok. Várjuk még egy darabig az okok kutatásával, maradjunk még a tünetek világában. Kérdés, hogy a tíz-húsz évvel ezelőtti szinthez mért faragtárság egységesen érinti-e a generációkat, a hanyatlás mint valami ragály, vagy mint gonosz mutáció egyszerre és egyaránt érint mindenkit, vagy pedig nem.

¹⁰ Orosz Sándor: Az általános iskolából kilépő tanulók tudásának változása 1990–1996 között. In: *Közoktatás-kutatás 1996–1997*. (Varga Lajos és Budai Ágnes szerk.) Művelődési és Közoktatási Minisztérium és az MTA Pedagógiai Bizottsága, Budapest: 1998.

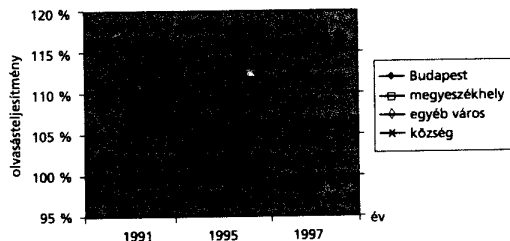
¹¹ Az 1985-ben elfogadott közoktatási rendjelt szabályozó törvényre mint a demokratikus átmenet kezdetére hivatkoznak a kilencvenes évek politikusai.

A lakhely és a tudás

Senkit sem lephet meg az a tény, hogy honunkban is a kisebb településeken tanuló diákok tanulmányi teljesítménye alacsonyabb, mint a városiaké. Régóta tudott dolog ez. A falusi környezetből tűnt el utoljára az analfabétizmus, s mindig is itt élt az országos átlagnál alacsonyabb iskolázottságú népesség.

Nincs ok a meglepetésre, amint bejelentjük, hogy a városokban jobban tudnak olvasni a 8. évfolyamos diákok, mint a községekben. Az talán megérdemel némi figyelmet, hogy az 1991-ben a községekben élő diákok teljesítményéhez viszonyítva a fővárosban folyamatosan emelkedik az olvasásteljesítmény a kilencvenes években. A nagy (megyei jogú) városokban lényegében változatlan marad, miképpen a községekben is, ahol az alacsony teljesítményszint látszik állandósulni. Különösen szembeszökő a (kisebb) városok kultúrájában bekövetkezett változás. Fokozatosan és folyamatosan romlik a diákok olvasásteljesítménye. E városok ebben értelmezett kultúrájában fordulat történt: nem a nagyvárosi, hanem a községi teljesítmények felé húznak.

A 8. évfolyamos diákok olvasásteljesítményének változása településtípusok szerint 1991 és 1997 között (község 1991 = 100)

A Monitor-vizsgálat¹² eredményei alapján számításokat mutató ábrából kiviláglik, hogy az ország kiműveltebb – fővárosi és nagy (megyei jogú) városi – és faragatlanabb – kis (egyéb) városi, községi – részre bomlik a vizsgált időszakban. Ma községben élni lassan

¹² Jelentés a magyar közoktatásról (id. mű. 456).

egyét jelent az alig és rosszul olvasás kultúrájának követésével, és errefelé sodródni a jövőben a kisebb városok is.

Ha feltételezzük, de meg nem engedjük, hogy a közoktatás olyan közszolgáltatás, amely – többek között – közműveltséget ad át a felnövekvő generációknak, akkor talán kimondható, hogy e téren az elmúlt évtizedekben a rendszer hatékonysága figyelemre-méltó mértékben csökkent. Másképpen: a közműveltség tartalma a bemutatott területen szűkült, és felhasználói lokalizálódnak, melynek következtében kettészakadónak látszik a társadalom.

Voltaképpen két egymást nem kizáró feltételezésben látom a tudásszint csökkenését talán megbocsáthatóan leegyszerűsítve. 1. A rossz körülmény és az alkalmatlan helyzet nem engedi meg kellő teljesítmény születését, sőt kimondottan ellene dolgozik. 2. Nem dolgoznak a pedagógusok. (A tanulatlanságot eredményező mutáció lehetőségét zárjuk ki, miképpen azt is, hogy a diákok mintegy maguktól kevesebben tanulnának, mint évekkel ezelőtti társaik.)

Körülmények, feltételek, adottságok, NAT

Kétségtelen, van magyarázó ereje annak a ténynek, hogy a közoktatás súlya erősen meggyengült az elmúlt tíz esztendőben. A boldogulásnak nagy teret nyitott a piac, ahol iskolai végzettség nélkül is lehet gazdagodni, sok időt igénylő munka árán. Van igazság-magva annak, is, hogy a televízió és a képmágnó terjedésével csökken a könyvek vonzereje. Mindezen hatások a közoktatás, a pedagógusfoglalkozás vonzerejének csökkenéséhez vezet. E hatást csak erősíti a közoktatás expanziója is. Tapasztalat, hogy minél kiterjedtebb a közoktatás, annál szerényebb a tekintélye a pedagógusfoglalkozásnak.¹³

Sokan azt állítják, hogy a probléma oka nem a második feltevésben van (nem dolgoznak a pedagógusok), hanem a közoktatásra

¹³ A 19. század második felében, a népiszkolai expanzió idején a néptanítóság egészében férfi volt, ma mutatóban van. A presztízs-csökkenést okozó helyzetről Trefort Ágoston 1883-ban parlamenti beszédében így szól: „A tanítók rosszul fizetettek, jövőjük mostanáig biztosítva nincs... a tanítók pályája még akkor is, egészben véve hálásatlan, ha humanisztikus érzelmek nem buzdítják őket. A hiány a tanítókból azonban nemcsak nálunk létezik, hanem Németországban is. 5 ezen a bajon alig lehet segíteni, hacsak Amerika példáját nem követjük, ahol az elemi tanítással főleg nők foglalkoznak.” (Az én kiemelésem – S. G.) Trefort Ágoston beszéde az Országgyűlés 1873. február 24-i ülésén. In: Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. (Mann Miklós szerk.) Tankönyvkiadó 1987. 53.

szánt pénz és a feltételek hiányában keresendő. Az 1993-as adatok azt mutatják, hogy az össznemzeti termékhez (GDP)-hez viszonyítva az OECD-országok többsége – Dánia, Svédország és Finnország kivételével – kisebb arányban költ az alap- és középfokú oktatásra, mint Magyarország, amely a kisebb tömegű GDP-ből nagyobb arányban fordít erre.¹⁴ A későbbi években fordulat történt, a támogatások reálértéke leesett: 1991-ben a közoktatási támogatások egy forint reálértéke 1998-ra 69 fillérre csökkent – az Oktatási Minisztérium adatai szerint.

A nyolcvanas évek végén megindult expanzió nem fékeződött le. Az évtized alatt a rendszer hihetetlen mértékben bővült: egyre több iskola nyílt alsó- és középfokú, továbbá a felsőoktatás soha nem látott mértékben fogadta be a növekvő számú érettségizettet.¹⁵ Egyre bővült a közszolgáltatás köre, a képzés színvonala azonban e változás irányát nem követi. Az a látszat az első, de csak az első megközelítésben, hogy azért kell iskolába járni, hogy többet tudjanak a diákok. De ez láthatóan nem így van. A faragatlanság és a műveltség nem függ attól, hogy ki mennyi időt tölt el az iskolában.

Felmerül a gyanú, hogy a közoktatás mint közoktatás expanzióját valami más, az oktatási szolgáltatás tárgyán kívüli szempont működteti.

Néhány példa említésével némileg magyaráznom a színvonal esését.

1. A kistépelülések többnyire nem azért hoznak létre iskolát, hogy jó színvonalú helyi képzés legyen, hanem abból a felismerés-

¹⁴ Education at a Glance – OECD Indicators 1995, Center for Educational Research and Innovation, OECD, Paris és Education at a Glance – Analysis 1996, Education at a Glance – OECD Indicators 1995: Center for Educational Research and Innovation, OECD, Paris és Center for Educational Research and Innovation, OECD, Paris.

¹⁵ Annak ellenére, hogy egyre kevesebb tanuló jár általános iskolába, egyre több iskola nyílik, főleg falvakban. 1985/86-ban a KSH adatai szerint 3546 általános iskola működött, tíz évvel később 200 iskolával több (3765). A zsúfoltságra sem nagyon panaszkodhat sem a pedagógus, sem a diák: 27-en jártak egy osztályba a nyolcvanas évek közepén, s tíz évvel később hattal kevesebben. Egy átlagos pedagógus 14–15 diákot tanított az általános iskolákban 1986/86-ban, tíz évvel később 11–12-t. A körülmények tehát kifejezetten kedvezőek e mutatók szerint.

A gimnáziumok és szakközépiskolák száma 1985 és 1996 között 420-szal bővült, többen tanulnak érettségit adó iskolákban, majd 14 000-rel. A pedagógusok száma is növekszik 11 500-zal.

A felsőoktatás is kiterjedt: 1987-ben 16 000, 1996-ban pedig 39 000 érettségizettet vettek fel.

ből, ha nincs iskola, akkor elköltözik az emberek, ha nincs iskola, nincs gyógyszerár se, nincs struktúrát adó helyi értelmiség se. Legegyen bármilyen színvonalú iskola, hogy megmaradjon a falu.

2. A szakmunkásképzők többnyire nem szűntek meg, hanem változatlan testülettel átalakultak szakközépiskolákká, mert így nagyobb a költségvetése az iskolának, nagyobb a tanintézménye, a szülő is elégedett, hogy érettségizett lesz gyermeke. Az iskolában dolgozó pedagógusok és a szülők számára egyaránt az érettségi fontos, és nem a mögöttes levő tudás minősége.

3. A gimnáziumok többsége (75%) részben vagy egészben 6 és 8 osztályos gimnáziummá alakult, s ezzel nehéz helyzetbe hozta az általános iskolákat, hiszen a „legjobb” tanulók gimnáziumba mennek, a „rosszak” pedig ottmaradnak, és a még rosszabbak faragatlanabbak lesznek. Különösen a községi iskolák kerülnek veszélybe, melyek arra kényszerülnek, hogy olyan kislétszámú iskolákat tartsanak fenn, amelyekben tudottan csak szerény színvonalú képzés szervezhető.

4. A minőségi képzés azokban a gimnáziumokban lehet bizonyosan aggályos, amelyek vagy általános iskolából szerveződtek, vagy szakközépiskolai osztályok mellett szerveződtek többnyire változatlan tantervvel.

E színvonalas és általános, de vannak komoly kivételek is.

Ha ez a szülői kör találkozik az iskola szándékaival, akkor egy-egy iskola, miként hajdan a pártfunkcionáriusoknak fenntartott Kútvolgyi kórház, „kiprivatizálható”. Meghatározható társadalmi réteg gyermekei látogatják ezeket az iskolákat, költségvetése többnyire magasabb az átlagnál. Ezek a valóban jó minőségű iskolák. Az országban meggyenként van belőlük egy vagy kettő, a fővárosban nyolc bizonyosan. Gyevennél-ötvennél nincsenek többen a 272 gimnázium közül, ha ide soroljuk a kifejezetten ebből a célból szervezett 54 egyházi iskolát is.

Mindez csak úgy jöhet létre, hogy rendkívül szerény volt (1996-ig mindenképpen) az iskolafenntartók és a kormányzat hatásköre az iskolák átalakulásának koordinálásában. (Az önkormányzati képviselő-testület tagjai között gyakran ott van az orvos mellett a helyi iskola igazgatója vagy tanára, aki érdekeinek megfelelően szavaz.) Voltaképpen az iskolák vezérelték az expanziót, amelynek következtében a közoktatási rendszer nagy és koordinálatlan lett. Ezt az irányt csak erőszakkal a tankötelezettség 18 évre történő megemlése és a Nemzeti Alaptanterv bevezetése.

A Nemzeti Alaptanterv (NAT), mint minden központi tanterv, szabályozza, hogy mit kell tanulnia-tudnia a tankötelezettségeknek. Mi a közműveltség? A NAT rögzítette követelményeket két esztendő alatt kell elsajátítani, ezen belül pedig mindegy, hogy melyik

tantárgyban, milyen tankönyvből, milyen időbeosztásban kerül a diákhoz. E logika megengedi, hogy iskola és iskola között kétsz-tendőnyi távolság keletkezzen. E szabályozás bátorítja, hogy ugyanaz az ismeretlem egyik iskolában az egyik, a másikban pedig egy másik tantárgyban jelenjen meg, más és más kontextusban. Mindennek egyenes következménye, hogy nem lehet az egyik iskolában megkezdett tanulmányokat a másikban folytatni.

Nem dolgoznak a tanárok?

Fragmentált lett a tudás szerkezete az országban, s ennek mértékét a tantestület döntése szabályozza. E szervezet kollektív döntésétől függ, hogy hol teremnek a csiszolt elmék és hol maradnak faragatlanok.

Az a látszat, hogy a pedagógusok szakmai önállósága és a növevédek teljesítménye között is éppen olyan fordított viszony volna, mint a tudás és a közoktatás expanziója között. Nagy a szakmai autonómia, bővül a közoktatási szolgáltatás, de ezzel együtt csökken a tanulók tudása.

Törvényeink nem az iskolában, a képzési program megvalósításának garanciáit szabályozzák, hanem az egyes pedagógus, illetve a tantestület szakmai autonómiáját védik az intézmény igazgatójával, az iskola fenntartójával szemben.

1. Köztudott dolog, hogy az iskolák fölött sem direkt (felügyelet), sem indirekt (vizsgarendszer) ellenőrzés nincs. Míképpen az iskolák között, olyképpen az iskolán belül sincs ellenőrzés. Azonban az iskola szervezeti és működési szabályzatáról az iskola tantestülete dönt, s a maga szempontjából helyesen, leszavazza az iskolaszintű ellenőrzés formáit.

2. A tantestület dönt az iskola pedagógiai programjáról, tehát arról, hogy milyen tárgyat milyen óraszámban, milyen tartalommal tanítsanak. E testületi döntést hajtja végre az igazgató, ám nem ellenőrizheti, mert nincs hatásköre, hogy mit tesz a pedagógus a munkahelyén. Csak azért nem terheli a tantestületet a kollektív felelősség, mert azt az igazgatóra terheli a törvény.

3. A diákok felett a fegyelmi jogkört a tantestület gyakorolja, e döntést hajtja végre az igazgató. Ugyanakkor a diákok vétőjogot gyakorolhatnak a magatartásukat szabályozó Házi rend felett. Ha komolyan veszik a diákjogot, akkor a tanárokkal éppen úgy vannak szembe fordítva a diákok, mint a pedagógusokkal az igazgató.

4. A tankönyv megválasztása minden egyes pedagógus joga, s ebből az adódik, hogy nem lehet a képzés egészének teljesítését

intézményesen garantálni, mert az a pedagógus személyétől függ.

5. Az igazgató pedagógiai személyéről a közalkalmazotti közösség, a munkavállalói kör alkot véleményét: arról, hogy a leendő munkaadó mennyire elfogadható, mennyire illeszkedik a közösségükbe. Semmi meglepő nincs abban, hogy az osztályteremben és az iskolában az történik, amit a pedagógus helyenvalónak tart.

6. Egyetemi oktatóból nem lehet érettségi elnök, mert nincs neki a közoktatásban eltöltött 12 esztendőnyi gyakorlata. Kiesik a felsőoktatás értékrendjéből a közoktatásból, a felvételi írásbeli vizsgákat eltörli a kormányzat. (A kölcsönösség itt is fennáll: a középiskolában dolgozó kandidátus viszont nem kaphat Széchenyi-ösztöndíjat.)

Lehet, hogy ilyen helyzetben a pedagógusok bizonytalan nagyságú hányada minimalizálja munkáját, lehet, hogy egyéni elképzelések és akaratok alapján szerveződik az oktatás minden iskolában?

Lehet, hogy 1985 óta az oktatáspolitikai fizetés helyett folyamatosan olyan lehetőséget kínál a pedagógusoknak, amelyben egyéni elképzeléseiket valósíthatják meg – közvelemények nélkül?

Végezetül

Úgy látom, hogy nem a hatvanas évek szociáldemokrata típusú, központosított tanügyigazgatással irányított nyugat-európai oktatáspolitikájára hajaz a mai magyar, hanem többnyire az Egyesült Államok első telepesei által megteremtett iskolák laza hálózata, avagy inkább a 20. század végi New York-i módra: erőltén a tanügyigazgatás, nincs közműveltség. Vannak viszont egymástól elkülönült iskolák, amelyekben a tanítás tartalma és a nevelés szelleme egymásra alig-alig hasonlít, miképpen azok a negyedik sem, amelyekben az iskolák állnak.

Ha az 1985 óta tartó oktatáspolitikai változatlan irányú marad, nem kizárt, hogy a város és falu műveltségében mutatkozó különbség tovább növekszik, miként a nagyvárosok egyes kerületei között. Ekképpen már a lakóhely önmagában is stigmatizálódva válik.

Nem kizárt az sem, hogy az egyetemekre felkészítő, tehát a kiművelt emberfőket képező magas presztízsű, elsősorban egyházi – Magyarországon katolikus – és mellettük kisebb számban „kiprivatizált” állami-önkormányzati fenntartású iskolák mellett lesznek hozzájuk képest sokkal rosszabb magán- és alapítványi iskolák. Ide járnak a gazdag szülők faragatlan gyermekei érettségiért. Mellet-

tük pedig a nagy többség 18 éves korig tartó iskoláinak hatalmas tömege.

Persze: az is lehet, hogy fordulat következik be. Pénzzel vagy erővel – esetleg mindkettővel – kísérlik meg a legalább 15 éves tendencia eltérítését, netán megfordítását. Eddig, Európa azon felén, ahol élünk, erő inkább szokott lenni, mint pénz. Erőt pedig a központosított igazgatással lehet hatékonyan gyakorolni – vannak erről tapasztalataink.

Az pedig, hogy az egyik vagy másik irány kinek jó vagy rossz, az már komoly (párt)politikai kérdés; politikáról pedig szót ejteni e konferencián nagyfokú bunkóság lenne.

Kamarás István

Bunkóság (néhány nézetből)

Néhány nappal azután, hogy gyaníthatóan a bunkó (vagyis bár) módon akkumulátorától megfosztott jelzőlámpa miatt az a szörnyű baleset történt egy vasúti átjárónál, Miskolcztól Sátoraljaújhely felé utaztam, és a kocsiiban éppen ez volt a téma. Egy idősebb, halk szavú bérelszámoló hölggyel szemben mindenki védelmébe vette az akkumulátor-tolvajt, majd elmondták, hogy ők mi mindent tartanak jogosnak eltulajdonítani, ha a szükség rájuk kényszeríti. Hiába hivatkozott a hölgy emberi életekre, ők azaz replikáltak, méghozzá meglehetősen triviális kifejezésekkel, hogy nekik is meg kell élni valamiből. Hamarosan megtudhattam, hogy az abaúji és zempléni falvakban élő utastársaim szinte kivétel nélkül munkanélküliek. Egy hét elteltével Szombathely és Szentgotthárd között utaztam egy jóval csendesebb kocsiiban, ahol még olvasók is akadtak. Ketten regényt olvastak, méghozzá – Nagy Attila kutatási jelentésének címét¹ idézve – egyikük Tiffanyt, másikuk Baradlayt. Egy idős, parasztasszony külsejű hölgy² és harminc körüli lánya (akiről később megtudtam, hogy szakközépiskolai végzettséggel önkormányzati kistisztviselő), egy tv-műsort preparáltak ki, aláhúzatva a megnézésre érdemesített filmeket. Éppen egy Bergmann-filmnél tartottak, amikor felfigyeltem rájuk. A fiatalasszonynak sikerült édesanyját meggyőzni arról, hogy „ez a rendező remekműveket alkot”. Ekkor jutott eszembe egykori olvasáskutató kollégáimnak a kelet-magyarországi és nyugat-magyarországi régióban lakók *kulturális beállítottságát* összehasonlító kutatása,³ mely szerint nyugaton a posztmaterális, humanisztikus, hedonisztikus és esztétikai töltésű, keleten viszont a keményebb, anyagelvűbb és racionálisabb értékeket preferálják. Kopp Mária és Skrabski Árpád pedig azt tapasztalta a nyolcvanas években, hogy a humanisztikusabb értékrenddel jellemezhető nyugati régióban mind a depressziós tüne-

¹ Nagy Attila: *Tiffany vagy Baradlay Jenő? A 10–14 éves korosztály olvasási kultúrájának változási tendenciái*. (Kutatási beszámoló.) BHp. 1998. Kézirat.

² Magam neveztem így, mert a „nénit” kifejezetten bunkóságnak tartom, hasonlóképpen a „Kamarás apukát” a szülői értekezleten, és az „egzitált a ketteskét” a kórházban.

³ Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest: 1998: 188–190.

tek, mind az egyéb betegségek ritkábban fordulnak elő az átlagosnál.⁴ Ezek után már nem meglepő, hogy itt többen, többet és többfelét olvasnak, mint a keleti régióban, hogy itt több a könyvvásárló és a könyvtárgat is, és az sem, hogy ez a különbség még a keleti és nyugati diplomások között is megvan. Mindemellett a „nyugati magyarok” *esztétikai ízlése* nem jellemezhető magasabb értékekkel, mint a „keleti magyaroké”, akiké hagyományörzőbb (ha tetszik, konzervatívabb, vagy ha még jobban tetszik: veretesebb), mint a nyugatiaké, akiknek ízlését jobban jellemzi Tiffany, mint Baradlay.⁵ Nem jelenthetjük ki tehát egyértelműen, hogy a keletiek bunkóbbak, legfeljebb azt, hogy társadalmi-gazdasági helyzetüket, valamint szomatikus és pszichikus állapotukat tekintve *lebunkózottabbak*, mint a nyugatiak. A továbbiakban vizsgálódásom körét a gimnazistákra, a felső fokon tanulókra és a pedagógusokra szűkítve a keleti és nyugati régióban egyaránt érvényes tendenciát puhaltam. Előtte azonban röviden ismertetem azt, hogy ebben a körben milyen definíciókat és példákat kaptam, amikor – erre a konferenciára készülve – a bunkóságról alkotott fogalmakat és a bunkósággal kapcsolatos élményeket vizsgáltam.⁶

Bunkóság-kataszter

Az általam kérdezett közép- és felső fokon tanulók és a pedagógusok körében a bunkóság leggyakoribb szinonimái gyakorisági sorrendben a *normaszegés*, az *embertelenség*, az *illetlenség*, a *tiszteletlenség* és a *tisztességtelenség*. A definíciók leggyakoribb elemei a *mások személyiségének tudatos megsértése* volt. Ez a budapesti gimnazisták körében valamivel gyakoribb, mint a többi csoportban. A második leggyakoribb meghatározásom az *illetlen*, *kulturálatalan*, *neveletlen*, *tapintatlan* és *tiszteletlen viselkedésben megnyilvánuló normaszegés* volt. Ez a pedagógusok és a JPTE hallgatói körében a leggyakoribb. Minden ötödik definícióban szerepelt *erkölcsi mozzanat*, leggyakrabban a hittudományi főiskolások meghatározásaiban, az *önzés* mint bunkóság pedig kimagaslóan a legnagyobb arányban körükben. A meghatározások hét százalékaiban

szerepel az *önteltség* és hasonló, tehát csupán hétszázaléknyi azoknak a definícióknak az aránya, amelyekben a *műveletlenség* és *tanulatlanság* is szerepel. Mindkét megközelítés a hittudományi főiskolások meghatározásainak tipikus eleme. A bunkóság tehát ebben a körben korántsem csupán a (nem eléggé) finomság vagy az etikett megsértése, nemcsak tapintatlanság és illetlenség, hanem – ahogyan a középiskolások gyakran nevezik – *szemétség*, vagyis embertelenség és tisztességtelenség. A bunkóság tehát ezekben a körökben a társas élet jelensége, másokra való tekintetnélküliség, vagy ahogyan Hernádi Miklós fogalmazta meg: a másik ember vellem kapcsolatos elvárásának semmibevétele?

A bunkóságra felhozott példák eléggé jól érzékeltetik a válaszolók *bunkóságélményeit* (s részben a bunkóság okozta sérelmeit is). Az *udvariartatlanság*, *illetlenség*, *figyelmetlenség* kevésbé súlyos esetei szerepelnek legnagyobb arányban: a válaszok kétharmadában. Bunkó módon viselkedik – gyakorisági sorrendben – az, aki nem adja át a helyét az arra rászorulóknak,⁸ aki mások természetes tulajdonságait (kövrségét, kopaszágát, fogyatékoságát) gúnyolja, aki nem figyel oda másokra, amikor hozzá beszélnek, aki nem köszön, aki félrelöki a másikat, aki vét a higiéniai szabályok ellen, aki dohányszásával vagy gusztagustalan evésével zavarja a többieket, aki hangoskodik és aki izetlenül tréfálkodik. *Erkölcsei vétséget* említ példaként minden ötödik válaszoló. E típusban a leggyakoribb két altípus a másik ember *igaztalan megszólása* és a „*szerződésszegés*”, vagyis a kölcsönösség szimmetriájának megbontása.⁹ A példák harmadik főtípusa a *súlyos barátságtatlanság*, amelynek élén a trágár beszéd és a köpködés áll.

Mivel a típusok mindig haloványabbak, mint maguk az „élő példák”, érdemes azokból is felsorolni, megkockáztatva azt, hogy pontos felidézésük miatt talán engem is bunkósággal lehet vádolni. Tehát bunkóság: „kopasz embertől fésűt kérni”,¹⁰ „mozgássérültet kigúnyolni”, „ha az autószerelő olajos kézzel összefogdossa a szemléket a boltban”, „nem húzni la a végét”, „valakit szembe-köpní”, „ha meghívok valakit vendégségbe, s nem törődve vele leülök tévét nézni”, „tanórán vagy színházban, vagy vizsga közben mobiltelefonon beszélgetni”, „levelizni egy hajléktalant”, „társaságban készakarva szellenteni”,¹¹ „társaságban készakarva bőfog-

⁴ Kopp Mária–Skrabki Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Bp. 1992. 206.

⁵ Gereben: i. m. 182–188.

⁶ 51 budapesti szakközépiskolást, 31 gimnazistát, a JPTE 26, a pécsi katolikus Hittudományi Főiskola 40 hallgatóját és 17 pedagógust (az ország minden részéről) kérdeztem meg.

⁷ A meghatározások több mint felében fordult elő.

⁸ A szakközépiskolások említik leggyakrabban.

⁹ A kölcsön kapott tárgy vissza nem adása, a köszönet és hála elmaradása.

¹⁰ Négyen is említik!

¹¹ Ez esetben enyhébb szinonimát használtam.

ni", „ha egyik nap szeretkezek egy lánnyal, de másnap úgy teszek, mintha nem történt volna semmi", „valakinek az anyagi gondjain gúnyolódni", „más barátnőjét elcsábítani", „elhunytat hozzátartozója jelenlétében sértegetni". És egy pedagógus azt is bunkóságnak, sőt igen nagy bunkóságnak tartja, amikor egy könyvtáros az olvasók szeme láttára és füle hallatára szotyolázik, az egyik diák pedig azt is, ha valaki tudja magáról, hogy műveletlen noha lehetősége lenne rá, hogy művelődjön, de mégsem teszi. Példának a gimnáziumi első osztályos osztálytársait hozza föl, akik rendszeresen előlógat az óráról, hogy húsz-harmincezer forintnyi zsebpénzüikkel tözsdézni kezdenek. A tözsdézést jól megtanulták, és kétségkívül szerencsájuk is volt, így két év múlva már milliomosok lettek, igaz, bunkó milliomosok, mert azt sem tudják, kicsoda T. Mann, S. Freud, Arisztotelész, Örkény. Ottlik vagy Lázár Ervin, de még a legnagyobb közgazdászokat sem ismerik. Elgondolkodtató, hogy az ebből a körből származó középiskolás diákok egy része bunkóságnak tartja, ha valaki megszegi a betyárbecsületet, ha valaki nem sug, ha nem mutatja padtársának dolgozatfüzetét, de még inkább bunkóságnak tartja azt, ha egy tanár szánt szándékkal azt a diákot felelteti, akiről megtudja, hogy aznapra nem készült. Jó néhány válaszból úgy tűnik számomra, hogy sokak szerint a *bunkóság lebunkózá* már nem bunkóság, hanem jogos önvédelem, különösen akkor, ha azt művelt ember teszi.

Magam is hajlok arra, hogy a televízióműsorokban sokféle bunkóság kelletti magát, és hogy bizonyos esetekben bizonyos tévénézési gyakorlat is bunkóságnak tekinthető, ennek ellenére nagy bunkóságnak tartom a tiszta falakra mázolt „Ne nézz tévét!”-feliratot még akkor is, ha kellemesen kéri a sok obszcenitás közül, és a kézírás emlékeztet a „Jézus szeret téged!” falfirkálójának betűhasználatára.¹² Persze ha valaki netán egyszerű tüntetést szervezne a filmek szinkronizálása ellen, feltétlenül ott lennék. Még egy táblát is cipelnék, rajta adatokkal, melyek szerint a skandináv országokban a nem szinkronizált – ott is zömmel angol nyelvű – filmek jóvoltából sokkal többen és jobban beszélnek angolul, de – mivel feliratok olvasására is rákényszerülnek – anyanyelvű olvasásértékük is lényegesen jobb, mint ott, ahol fülből rágják a filmeket. A továbbiakban a csendes olvasóteremben önfelédten szotyolát roppintató könyvtáros és az általános műveltsége gyarapítása helyett tözsdézó középiskolás (azóta estin nagy nehezen leérettsgiző

éretlen milliomos) nyomán, nyomain indulok tovább, vagyis azok bunkóságát vizsgálom, akiknek finom külseje mögött durva belső lakozik.

Wolfné és a puskázók

Középiskolai tanárnak készülő pécsi egyetemen tanuló tanítványaim¹³ 29 százaléka úgy véli, hogy amennyiben felesleges dolgokat kell megtanulni, a puskázás jogos önvédelem, más esetben csálás, vagyis tisztességtelen (vagyis e tanulmány terminológiájával erkölcsi bunkóság). 22 százaléka szerint csupán diákcsinny, 14 százaléka bátor és ügyes embereknek való kockázatvállalásnak tartja, 11 százaléka úgy véli, hogy aki tanult, az a puskázással növelheti esélyét, 4 százaléka szerint nem csálás (például a diploma megszerzése) szentesítheti ezt az eszközt, és mindössze 4 százaléka tartja mindenképpen csálásnak és bűnös dolognak, vagyis mindenképpen erkölcsi bunkóságnak. A 96 százalékat kitevő többség nem érzékeli, hogy a puskázó jogtalan előnyhöz juthat a többiekkel szemben, és nagyon sokan azokkal a tanárokkal szemben sem tartják tisztességtelen eljárásnak, akiket egyébként tisztelnek és szeretnek. Talán még inkább meglehőkentő, hogy az általam vizsgált pedagógusoknak¹⁴ is csak 14 százaléka tartja minden esetben csálásnak a puskázást, és még nagyobb arányban tartják csupán diákcsinnynek, mint az egyetemisták. Mellesleg megemlítem, hogy az általam kérdezettek fele vallásosnak tartja magát, ráadásul egyharmaduk vallását rendszeresen gyakorló. Amikor megkérdeztem tőlük, hogy milyen embernek tartják azt a diákot, aki a Tízparancsot szerint próbál élni, ugyanakkor a puskázást jogosnak tartja, ha nem a patológiusan (azaz bunkó módon) működő pedagógia ellenében, hanem csak saját érdekében kénytelen ehhez az eszközhöz folyamodni, olyasmint válaszoltak, hogy „gyarlónak”, „tág lelkiismeretűnek”, a „bunkó” minősítés ellen azonban határozottan tiltakoztak.

Azon tanítványaim többsége, akik, hogy őket idézzem, „lazán veszik” a puskázást, nehezen tudott mit kezdeni Örkény *Trilla* című novellájával, amelyben Wolfné már harminc éve „Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ir.” és „Húsz éve van a vállaltatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik.” és az író mégis arra szólítja föl az olvasót, hogy jegyezze meg a ne-

¹² Ezt is bunkóságnak tartom, s valahogy úgy érzem, Jézus ugyanúgy nem szereti, ha így hirdetik az örömhírt, mint ahogy azt sem, ha vaskos Bibliával verik valakinek a fejébe a hitet vagy akár csak a hittant.

¹³ 100 főt kérdeztem meg közülük 1998-ban.

¹⁴ 50 pedagógust kérdeztem meg erről, akik pedagógiai szakos diplomáért tanulnak a JPTE-en.

vét.¹⁵ Néhányan ebből egy kukkot sem értettek. A többiek pedig automatának, gépnék, sívár és értéktelen életűnek és primitívnek tartották Wolfné. Jó, hibásnak tartották abban, hogy idáig süllyedt, s lehet, hogy még bunkónak is neveztek volna, ha felajánlott jelzők közül lehetett volna választani. Azok között viszont, akik a puskázást csalásnak tartották, vagy csak a patológiás módon működő pedagógia esetében tartották megengedhetőnek, szép számmal akadtak, akik szerencsétlenné, áldozatnak, kitartónak, munkáját „pontosan, szépen” végző fontos embernek tartották Wolfné, sőt még olyan is akadt, aki embernek, személynek és értéknek tartotta, olyannak, akiből nincs még egy hozzá hasonló. Ezzel sincs felkapni a bunkót és harciasan ítélkezni vele. Biztos vagyok abban ugyanis, hogy tanítványaim egy konkrét, élő Wolfné esetében valamelyest másképpen nyilatkoznának, hiszen a hivatalokban olykor köszönnek is nekik. Vagyis, inkább remélem, hogy a hivatalokban igen, mert a nagyvárosi postán a kisablaknál – ahová mint egy automatába levelet, táviratot és csekket és pénzt dugunk be – szinte senki sem szokott beköszönni. Száz közül jó ha ketten, még azok sem, akik „köszönöm”-mel távoznak. Az Őrkény-novellában szereplő Wolfné megfajtése azért is nehéz eset, mert ezt a nyelvet, a formát, amelynek segítségével Wolfné megjelenik, s egyben el is rejthetik, kevesen ismerik. Úgy tűnik, tanítványaim e tekintetben kivétel képeznek, hiszen 90 százalékuk olvasott Őrkény-egyperceseket, s többségük kedvelte is őket. Ezek voltak – megelőzve a *Micimackó*-és *Spielberg Cápáját* – körükben a legismertebbek abból a 70 irodalmi műből és filmből, amelynek olvasottságát és kedveltségét körükben vizsgáltam.¹⁶

Olvasottság és olvasási horizont

Ha Őrkény egyperceseit nem ismerték és kedvelték volna, akkor könnyedén összeállna egy olyan magyarázat, mely megtagadhatta volna akár a „bunkóság”-diagnózist is, így azonban ez az eset

¹⁵ A novella szövege eredeti írásképpel:

„Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik. Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné.”

¹⁶ A kedveltségi sorrendben is az előkelő 3. helyet foglalta Wallace Ben Hurja és a *Micimackó* előtt.

is bonyolultabbnak bizonyult, akár a nyugati és keleti magyarok műveltségének és bunkóságának megítélhetősége. „Nézzük meg, segít-e az országos vagy annál is szélesebb távlat, legalábbis a műveltség olvasottsági és izlésmérenyőjét illetően. Vissza hát Nagy Attila „*Tiffany vagy Baradlay Jenő?*” kérdéséhez. Egykori olvasáskutató kollégáim azt tapasztalták, hogy mind több időt töltünk mi magyarok is a képernyő előtt: 1998 tavaszán a 18–24 évesek is már napi 184 percet tévézték. Amíg a 14–15 évesek körében a *szepeirodalom olvasása* a hatvanas évek végén a legkedveltebb szabadidős tevékenység volt, húsz évvel később már csak a 6., 1998-ban pedig már csak a 12. a húsz lehetőség közül.¹⁷ A felnőtt lakosság körében az éppen olvasott művek 40 százaléka, az éppen olvasott szépirodalmi műveknek 65 százaléka *gyenge minőségű szórakoztató irodalom*. Ahol nem volt gyermekkori mesélés, és csak kevés családi beszélgetés, ott jóval kisebbnek bizonyult az olvasás esélye. Mig 1970-ben még 9 kortárs magyar író szerepelt a kedvenc szerzők között, 1995-ben már csak egyetlen.¹⁸ A *funkcionális analfabéták* aránya a felnőtt népességben még mindig 5–6 százalék, azaz folyamatosan újratermelődik, ám van még sokkal jésztöbb adat is: 1990 és 1995 között a 9–18 évesek azelőtt meglehetősen alacsony olvasási teljesítménye 20 százalékkal romlott. A nyolcadikosok harmada súlyos szövegértési problémákkal küszködik.¹⁹ Nem vigasztalódhatunk azzal, hogy az amerikai egyetemi campusokon olvasásklinikákat nyitottak a nagyarányú gyatrán olvasó – ebben a tekintetben majdhogynem bunkó – egyetemisták hathatós gyógyítására. Úgy tűnik, ma már nálunk sem sokkal jobb a helyzet. Többek között filozófiai bevezetőt tartok tanár szakosoknak a Janus Pannonius Tudományegyetemen. Először nagyon meglepődtem, amikor egy nyelvzakos tanárjelölt közölte, hogy M. Buber *Beszédek a nevelésről* című filozofikus esszéjéből ő bizony egy bűdös kukkot nem ért. Előbb a haszonelvű és pragmatikus beállítottságú egyetemisták filozófiával kapcsolatos negatív beállítódásában kerestem a jelenség okát. Most már úgy vélem, legalább ennyire az olvasásértésben gyenge színvonalát is számításba veszem.

Természetesen az *esztétikai horizont* is komoly mértékben befolyásolja az olyan szövegek értelmezésének alakulását, mint Őrkény *Trillája*. Tanítványaimnak²⁰ csak egyharmada olvasta

¹⁷ Nagy Attila: id. mű.

¹⁸ Esterházy Péter.

¹⁹ Nagy Attila: *Helyzetjelentés* = *Könyvtári Levelező*/lap.

²⁰ Harmadrészük természet tudományos szakos, másik harmadrészük testnevelő, a harmadik bölcsész.

Hrabal legnépszerűbb műveit, s csak 6 százalékuk olvasott valamit Esterházytól, s talán még ennél is jellemzőbb, hogy Lázár Ervin meséivel egyharmaduk sem találkozott. Miközben a *Cápát*, a *Szu-permant*, a *King-Kongot*, a *Volt egyszer egy vadnyugatot* és az *Angol beteget* 50–80 százalékuk látta, az *Országúton* csak 10, a *Ret-tegett Ivánt* csak 9, az *Andrej Rubljovot* és a *Nagyítást* csak 6–6 százalékuk látta. Azt a Bergmann-filmet pedig (*Suttogások, síko-lyok*), amelynek megnézését azon a Szentgotthárd felé menő vo-naton döntötték el jóval alacsonyabb végzettségű útítárain, egyikük sem látta, s a többi Bergmann-filmet sem. Ennyit az eszté-tikai horizont sikrajzáról, ami pedig domborzatát illeti, a hatvan-tai közül a legkedveltebbek a következők voltak: Wallace *Ben Hur*a, a *Micimackó*, József Attila *versei*, Örkény *egypercesei*, Knight *Légy hű önmagadhoz*a, az *Angol beteg*, a *Gróf Monte Christo*, *Sose halunk meg*, a *Volt egyszer egy vadnyugat*, a *Piszkos Fred*, a *Kapitány*. Hiába hát Örkény és József Attila listavezető he-lye, a többségében könnyed és/vagy gyengébb esztétikai értékű művekkel jellemezhető és bizonyosfajta esztétikai értékek hiányá-val is jellemezhető esztétikai horizontjuk nem segíti a *Trilla* me-lyebb és árnyaltabb értelmezését, s ennek következtében Wolfné nevét legfeljebb mint elrettentő példát jegyzik meg. Ha még arra gondolok, hogy a középiskolai kötelező olvasmányok között sze-replő *Iskola a határon*t, *Édes Annát*, *A Mester és Margaritát*, a *Bűn és bűnhődést* meg a bölcsész karra felvettelt nyertek jó része sem olvasta el, csak reménykedhetem abban – mert reménykedni a majdnem reménytelen helyzetekben kell –, hogy majd az egyetlen szellemi kihívásai lényegesen szeléseit és mélyitit ezt az esztéti-kai, s még inkább a meg ezt is átfogó *értékhorizontot*, amelyben a puskázás és Wolfné is megfelelő reflexiót kaphat. Hogy az érték-horizont, valamint az olvasási szokások és az olvasói ízlés milyen mértékben erősíthetik egymást, azt Nagy Attila azzal bizonyítja, hogy az egyházi iskolába járó 10–14 éves gyerekek rendszereseb-ben, többet és jobb minőségű szípirodalmat olvasnak, mint a töb-biek.²¹ Hogy itt nemcsak az egyházi intézmény vallásos értékrend-jének hatásáról van szó, hanem egy összetettebb hatásmechaniz-musról (amelynek szerves részét képezi a szülői ház és a baráti kör), azt számomra tanítványom, Somogyi Nóra kutatása²² bizo-nyítja, amelyben kimutatja, hogy a liberális iskolának ismert Áltá-lános Közgazdasági Gimnázium sokféle értékre nyitott tanulóinak

irodalmi olvasottsága szélesebb terjedelmű és jobb minőségű, mint az átlagosnál jobb egyházi és állami gimnázium²³ tanulóí-nak. Ezekben az iskolákban nemcsak olvasottabbak, hanem mű-veltebbek is a diákok, abban az értelemben, hogy *reflektív vi-szonyban*, érdemi kapcsolatban vannak a világ dolgaival, önma-gukkal, társaikkal, a társadalommal, a természettel és a transzcendenssel. A műveltség ahhoz segít, hogy – ahogy Gadamer mondja – újra és újra *helyreállítsuk az egyetértést*²⁴ köz-tünk és a világ között, hogy olyan állapotba hozzuk magunkat, hogy részesedhessünk a közös értelemben, hogy feltárlhasson előttünk maga a Léte. A bunkóság ennek az eseménynek akut hiá-nya, tehát nem annyira maga a rossz, mint inkább az *értékre han-golság hiánya*.

Utószó

Az elmúlt hetekben több finom lelkű és modorú ismerőssémmel be-szélgettem a bunkóságról. Egyikkkel az utcán sétálva egy szép őszi estén a humorérzék hiányáról cseréltünk eszmét, amit beszél-getőtársam egyfajta örökölt bunkóságnak minősített. Friss olvas-mányomra hivatkozva, O. Bergerrel érveltem, aki úgy véli, hogy aki rendelkezik komikus képességgel, és mégsem használja, az moráli-san vétkesnek tekinthető: így az egomániákus, aki nem akar nevet-ni tévhitein, a fanatikus, aki nem tűri dogmái komikus relativizálását, a zsarnok, aki elnyomja a rezsimmel szembeni szel-lemességet. A „halálisan komoly” emberek többsége ilyen, s ezért elítélhető.²⁵ „Szellemsé”, jegyzi meg beszélgetőtársam, s ebben a pillanatban finom mozdulattal a háta mögé pöccinti cigarettája maradékát. Még két hasonló beszélgetésben vettem részt: az egyikben beszélgetőtársam az akciófilmek és a növekvő számú gyermekbalesetek közötti összefüggést bizonygatta, a másikban pedig arról beszélgettünk, hogy lehet-e az új vallási mozgalmak vonzóan leegyszerűsített válaszait szemben a hagyományos vallá-sok kifinomult teológiájával ugyancsak az elbunkósodás tüneteinek tekinteni. Cigarettavégek vége azonban ugyanaz lett, mint az első esetben. Feltűnt, hogy el sem taposták őket, mintha ez a moz-dulat túlságosan durva lett volna finom stílusúknak, vagyis hát diszkréten viselkedtek, amennyiben a szót nem köznapi „tapinta-tos”, „izléses”, „finom érzésű”, „nem feltűnő”, hanem a tudomá-

²¹ Nagy Attila: *Tiffany vagy Baradlay Jenő?* 6–15.

²² Somogyi Nóra: *17 éves gimnazisták olvasási kultúrájának vizsgálata*. Szakdolgozat. Pécs, 1998. Kézirat.

²³ A Lónyai és a József Attila Gimnáziumról van szó.

²⁴ Gadamer, H.-G.: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.: 1984. 208.

²⁵ Berger, P.: *Redeeming Laughter*. Walter de Gruyter, Berlin-New York: 1997.

nyos „nem folytonos”, „szakadásos” értelmében használok. Igen, a bunkóság *szakadás a létezés harmóniájában*. Létronvás, mondaná Hamvas.

Erről a „diszkrét” viselkedésről (beleértve az enyémét is, aki hallgatással cinkosa lettem a garázdaságnak), valahogyan azok a hajléktalanok jutottak eszembe, akik az aluljárókban *Fedél nélkül* című lapjukat árulják, finom viselkedésükkel valóban diszkréten ellopontozva zord külsejüket. És eszembe jutott az a jobbról-balról teletömött tarisznyákkal felszerelt férfi, aki majd mindennap eszembe jut már majdnem egy éve: udvarias, de cseppet sem alázatos köszöntés után megszólított az utcán. Néhány forintot kért, s én eléggé bunkó módon végigmértem. Az egyik tarisznyából egy kopott macskó kandikált ki. Ezt bámultam, s megpróbáltam ezt a részletet az egészszel, és az egészet eme részlet segítségével értelmezni, miközben feleségem tette a dolgát, pénzt vett elő. Ekkor a férfi csöndesen, de határozottan a következő magyarázatot adta: „Néhány napra kiengedtek a börtönből. Nem akarom színezní a dolgot: inni akarok.” Ez az ember részben felfedett, de nagyobb-részt megőrzött titkával engem azokra a falfirkákra, pontosabban jelekre, még pontosabban jelentésekre emlékeztetett, amelyek eképpen enyhítették az összerondított falak szenvedését: „Kicsi zuzám, még mindig szeretlek”, „Mami, nagyon szeretlek”, „Sátánka! Éljen az UTE és Te is szülinapod alkalmából!”, „Istenem! Katalint...”

Ez év nyarán 6 és 8 éves unokáim a balatonfenyvesi nyaralás közben 100 fős mintán azt vizsgálták középosztálybeli nyaralók körében, hogy mit válaszolnak arra a kérdésre, hogy „Nem tetszik tudni véletlenül, hol lakik Ajahtan Kutarbari király?” A firtatott személy Lázár Ervin mesefigurája – a *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében és ennek filmváltozatában is szerepel –, de unokáim elsősorban nem arra voltak kíváncsiak, hogy mennyire ismerik azt a magyar író (akinek fő művei, a *Négyszögletű kerek erdő* és a *Hétfejű tündér* sokunk szerint a *Micimackó* és a *A kis herceg* méltó párja), hanem arra, hogyan viselkednek ilyen helyzetben, veszik-e a lapot, belemennek-e a játékba. A kérdezettek éppen egyharmada buta képet vágott, kétharmaduk pedig barátságos „nem tudom”-mal válaszolt. Mindössze kilencen válaszoltak ilyesmit hogy: „Bergengóciában”, „Fazsindelyes palotában”, „Tudom hol lakik, de a király megtiltotta, hogy megmondjam”, „Azt mondja, a jövő héten érkezik Balatonfenyvesre”, „Odafenn”, „Majd a balatonfenyvesi lovasiskola istállójában álló táltos elvisz hozzá”, „Hát hol lakhatna máshol Ajahtan Kutarbari, mint Kutarban?” Persze ennek a kilencnek is nagyon örültünk, de ha mondjuk, legalább háromszor ennyi ilyen választ kaptunk volna, akkor már tűrhetően re-

ményteljesnek ítélnénk hazánkban a játék és az alkotó fantáziálás, vagyis a finomodás, a reflexió esélyét. De nem így történt, a bunkósodás irányába mutató folyamatok tovább zajlanak. A létezés finom hálója szakadatlanul szakad. Most már csak reménykedhetünk.

Káin irigységből, gőgből és persze elkeseredettségében lebunkózta Ábelt, de igazából akkor viselkedett bunkó módon, amikor a „Hol van a testvéred, Ábel?” kérdésére nem azt felelte az Úrnak, hogy „Igen, én voltam”, hanem visszakérdezett: „Nem tudom; talán őrizője vagyok testvéremnek?” Ezzel meg is adta a bunkóság negatív definícióját.

A bunkóság – tudásszociológiai nézőpontból

Van egy kis sors is abban, hogy ki mikor következik a sorban: a konferencia vége felé okosabbak lehetünk az előttünk járóknál, tanulva az ő tételeiből vagy tételtevészteségeiből, de tehetetlenek is – ha történetesen a mi puszkaporunkat is ellőtték. Többen is meghazudtolták félelmemet, hogy ennek a kissé tudománytalan fogalomnak, a bunkóságnak a pusztá definíciója és besorolása fogja kitölteni a konferenciaidőt. A definíció, persze, még mostanára sem lett teljesen világossá, ám ez az életszerű fogalom, mit sem törődve tulajdon definiálatlanságával, azért ragyogó okfejtésekre adott alkalmat. Már Kiss Endre is jó irányba terelt bennünket, amikor Elias civilizációfogalmából, a belsővé tett kényszerek-ből, illetve ezek mai lebomlásából indult ki. Az, hogy „tekintettel vagyunk egymásra”, Weber szerint társadalmiságunk (civilizáltságunk?) első számú feltétele és tanújele. A közvetlen vágykiélés, a határtalan egoizmus magatartásformája, amely a csecsemő viselkedésében is tanulmányozható, ma legfőkébb háborús körülmények között hatalmasodik el felnőttekben. Meggondolkodtató Csányi Vilmos „egyszemélyes csoportja”, amely az autonómmá válás torz végterméke volna. Az egymásra „tekintettel levő” egyének egy sor közbeiktatással: törvényekkel, iratlan viselkedési szabályokkal, miegyebekkel próbálják elkerülni a társadalmi élet entropiájának végpontját, s a viselkedéskultúra anómiás összeomlását. A társadalmi élet mai anómikus jelenségei azért különösek és fájdalmasak, mert a *társas* lét, a család, a szerelem, a nemzet felfokozott, már-már kultikus imádatából következnek. Pataki Ferenc tömegembere a maga anonim individualizáltságában, az azonnali, közvetlen, infantilis hedonizmus mintapéldánya és éppen ilyenként válik a „bunkóság” hordozójává – de csak ha kívülről tekintjük, bizonyos civilizált, személyes vagy esztétikus individualizáltság nézőpontjáról. Sokan emlegették, így Kamarás István, Veres András is, hogy a „bunkó” (faragatlan, műveletlen, önző stb.) viselkedésben mindig van valami *tudatos* ártó vagy agressziós szándék. E tudatos szándék feltételezése azonban nem lehet több feltételezésnél, lévén rendre életmódbeli, viselkedésbeli, kulturális, esztétikai stb. szakadék a „bunkóság” elkövetői és észlelői, sértettjei között.

Itt érkezem el mondanivalóm kezdőpontjához. A „bunkóság-nak” már az észlelése is társadalmi összeütközések, de minimum összekoccanásnak van alárendelve. Amelyik rétegben vagy csoportban nincs is más, mint „bunkóság” (kívülről tekintve), ott a dolog mint viselkedési vagy emberismereti probléma egyáltalán nem is tematizálódik. Akkor merül fel ez a vád vagy zokszó, amikor a *társadalmi mobilitás* jóvoltából egymáshoz könyökközelségbe kerülnek olyan rétegek, csoportok is, amelyek egyébként fényévnnyi távolságban lennének életmódjukat, hatalmi státusukat, preferenciáikat és prioritásait tekintve.

Futó kultúrhistoriai pillantás is elárulja: ez a bizonyos könyökközelség korántsem a tömegdemokráciák újdonsága. Gondoljunk csak az úri és a szolganép szinte szimbiotikus együttélésére az ókorban és a középkorban, de még az újkorban is! Sancho Pansa tanulatlanabb, mint gazdája, Don Quixote, de műveletlensége és gazdája műveltsége csöppet sem állja útját, hogy adott helyzetekben éppen az ő vegetatív élelmessége vigye el a pálmát urának életidegen szellemisége előtt. Bármely Shakespeare-színmű vagy Mozart-opera szolganépe hasonlóan szólásképes az úri népet foglalkoztató problémákban. A szolga azonosul urával vagy úrnőjével – épp ezért lett szolga –, és pontosan úgy emelkedik fel hozzá észbelileg és érzelmileg, ahogy a huszonharmadik gépirókisszenny valaki a hollywoodi film végére a bankvezér arájává. Van tehát – legalábbis az ábrázolásokban – bizonyos *kulturális mobilitás* a tömegdemokráciák beköszöntéig, de nincs társadalmi mobilitás, hiszen rendi körülmények között elképzelhetetlen pl. úr és szolga összeházasodása. (Jó példája a kulturális leereszkedésnek a *völkisch* mozgalom, amelyben az igazi társadalmi probléma, a népművészetet gyakorló emberek „alantas” volta, érintetlen maradt.)

Külön szót érdemel a földrajzi vagy térbeli mobilitás, hiszen a tömegdemokrácia, napjaink túlnyomó társadalmi formációja, csak burkoltan gyakorolja a különböző rétegek-csoportok *térbeli* szegregációját. A diktatúrák rámenősebbek e téren, amit koncentrációs táborok, zárt lakótelepek, az elitnek fenntartott külön üdülők, iskolák, boltok és főként az elit elkülönítettségét vigyázó emberek bizonyítottak. Nincs elég kutatási tapasztalatom arról, hogy a középkorban vagy inkább a mai tömegdemokráciákban kerülhetnek-e jellemzőbben könyökközelségbe egymástól fényévnnyire rangsorolt rétegek-csoportok. Mindenesetre ma is bejuthatnak szolgák, takarítók, szerelők az elit dolgozószobáiba, otthonaiba. Másrészt a középkorban sem veyült el egymással – a Harun al-Rasid-féle kivételektől eltekintve – a hintón járó elit és a gyalogos köznép. Ma is feltűnhet államelnök egy futballdöntőn, de régen is feltűnt koro-

nás fő az ünnepi, tömeges misén. Az elit mai, mondjuk rózsadombi lakóhelyi szegregációja nagyjából ugyanolyan mértékű, mint a kora-újkori Párizs vagy Firenze fényűző palotáiban megvalósuló térbeli elkülönülés a nyomorúságos viskókhoz képest.

Úgy fest tehát, hogy a földrajzi-térbeli mobilitást nagyjából azonosnak véve a maival, a tömegdemokráciák előtti társadalmi életben – nem utolsósorban a közös hitélet miatt – a társadalmi mobilitás minimuma a kulturális mobilitás maximumával járt együtt. Azt állítom, hogy – témánk szempontjából legalábbis – a mai tömegdemokráciák a korábbi mobilitási helyzetnek éppen a fordítottját mutatják. Ma az elvileg korlátlan társadalmi mobilitás (vö. pl. általános választójog, általános tankötelezettség, kisebbségi jogok stb.) a kulturális mobilitás leblokkolódásával jár együtt. Ez utóbbi a nagy kulturális üthenger, a tömegkultúra ellenére, vagy inkább éppen azáltal, hogy totálisan elkülönül az elit (viselkedés)kultúrája a tömeg (viselkedés)kultúrájától. Vagyis *összekoccanhatnak a társadalmi interakciókban olyan aktorok, akiknek egyezően nincs értelmezési kulcsuk egymás viselkedésének interpretálására*. A kulturális különbségek éppen amiatt hangsúlyozódnak, mert nem lehet érvényesen vagy törvényesen társadalmi különbségekre hivatkozni.

Gondoljuk meg, mi történt a tömegdemokráciák megjelenéséig, amikor valaki faragatlanul, otrombán stb. járt el valaki mással szemben. Megegyezhetünk abban, hogy az ilyen viselkedés megszakította a viselkedések *normális* menetét a szóban forgó társadalmi körben, hiszen súlyosan vétett a társas élet kölcsönös kooperációra és előzékenységre épülő alapötönusa ellen. (Prímér viselkedésszabály pl. az, hogy nem vágnak valaki másnak a szavába, nem emlegetjük fogyatékosságára, nem feszélyezzük alantas vagy beszállásos témákkal, megiszteltetéseknél tekintjük, hogy a társaságában lehetünk, nem szóljuk le a neki kedves személyeket stb.) Nos, semmi más nem történt, mint az, hogy az illető társadalmi kör a maga régtől kimunkált eszközeivel visszavezette az abnormális viselkedést a normális viselkedések repertoárjába. Például párbajt szervezett, amelyben vissza lehetett szerezni az elvesztett becsületet, vagy – falusi közegeben – a szájára vette a szabályok ellen vétő személyt, s ezáltal állította helyre a dolgok normális menetét. De külön társadalmi szabályozás gondoskodott arról, hogy pl. a becsület helyreállításának mechanizmusa el se induljon akkor, ha a sértő fél alacsonyabb vagy kisebbségi státusú volt. Amit párbajképtelen ember mondott vagy csinált, az egyszerűen nem számított. Éppily kevésbé lehetett egy sértés megtorlására gondolni akkor, ha a sértő fél sokkal magasabb státusú volt; Freud egész viccelmelle az effajta – a valóságban kivihetetlen – megtorlás tudatalatti végrehajtását

állítja középpontjába. Nagyon lényeges megértenünk, hogy ez a normalitás-helyreállítás a hasonzorúek között csakis azért volt lehetséges, mert az illető társadalmi körben *kíváncsi volt, rendelkezésre álltak olyan közösen vallott előfeltevések és helyzetdefiníciók gondolati metódusok, amelyek segítségével a mégoly kirívó viselkedést is vissza lehetett vezetni a normalitás általánosan érvényesülő világába.* A vérázító gyalázkodás is nyomban „normalizálódott”, ha bezökkent a becsléstartó viselkedést általában kezelő párbaj-kódex valamelyik barázdájába. Éppen az, és csakis az valószínű (volna) meg abszolutizált, ha párbaj nem jött (volna) létre.

És csakis akkor lehetett (volna) „bunkóságról” beszélni, megpedig annak a személynek a részéről, aki nem állt ki párbajozni, noha kihívták.

A mindennapi élet egyik legáltalánosabb tendenciája, hogy még a legképtelenebbnek tűnő abnormalitást is önkéntelenül a normalitás állapotába igyekezzünk eljuttatni. *Feltételezzük, hogy például azért lépnek át közönyösen a járókelők egy sérültön, mert tudják róla, amit mi történetesen nem tudunk, hogy ti. szimuláns vagy bolondozik; azért nem érkezik mentőautó, mert a város más részében tömegszerencsétlenség történt stb.* Ez az ártatlanság vélelmével rokonítható előzékeny hit a többiek cselekvéseinek (vagy ezek hiányának) értelmességében, indokoltságában az életvilág koherens logikáját tételező mindennapi attitűdből fakad. Minden másnál inkább, és minden másnál előbb azt feltételezem, hogy bizonyos részletek felől én vagyok tévedésben vagy értetlenségben, és ezért tűnik abnormalisnak számomra, csakis az én számomra az abnormalis helyzet. Ezért fogadom el kis ideig – mint azt pszichológusok kísérletek tanúsítják – még a nem létező szót, értelmetlen kijelentést is értelmesnek, noha nem az. *A normalitás vélelmének efféle túteljesítése* teremt összhangot a kissé mindig eltérő egyéni helyzetdefiníciók között. Egész természetes tudásunk a normalitás vélelmére épül. A normalitás azonban „világként” omlik össze, ha valóban összeomlik. Nem ismer fel az utcán a legjobb barátom? Megrögzött térbeli, időbeli, emberismereti tudásszegmensek zökkennek ki ilyenkor. A bunkóság észlelése pontosan ilyen normalitás-összeomlás, amely fölött semmilyen precedens vagy premissza mozgósításával nem lehet napirendre térni.

Mármost azért merül fel napjainkban oly sokszor a „bunkóság” vádjá vagy zokszava, mert a normalitás vélelme ellen vétő, illetve a vélelmében sértett fél egyszerűen nem beszélük ugyanazt a „nyelvet”: egymás viselkedésére nézve nem rendelkeznek olyan előfeltevésekkel, helyzetdefiníciók metódusokkal, amelyek a kirívó viselkedési szegmenseket megfosztanák azok abnormalis, irracionális, továbbmegyek, felfoghatatlan, megmagyarázhatatlan jelle-

gétől. „Egy világ omlik össze” a sértett félben, mert *képtelen beilleszteni a szóban forgó viselkedést a viselkedések normalisan előforduló repertoárjába.* Miért képtelen erre? Azért, mert ha társadalmilag (és térbeileg) roppant közel egzisztális a sértő félhez, *kulturálisan „világok” választják el tőle.* Nincs interpretációs kulcsa a sértő fél viselkedésének motivációjához, jelentéséhez, tónusához stb. azon túl, hogy kurtán-furcsán „bunkónak” parentálja el valamennyit. A saját világából kiindulva képtelen „normalizálni”, megnyugtatóan elkönyvelni a szorolópást, a szemaforrongálást, a plébánosgyilkosságot, a vérfertőzést meg társait. (A másik világból kiindulva hasonlóan irracionális színben tűnik fel pl. egy elitelő vélemény diplomatikus becsomagolása vagy egy kárterítési igény peres úton, és nem ököllel való érvényesítése.)

Hogyan lehetséges azonban, hogy a tömegdemokráciákban, ahol elvileg mindenki egyenlő sanszokkal indul, s ahol elvileg mindenki egyformán kulturálatlan a tömegkultúra jóvoltából, mégis ekkora kulturális szakadékok tátonagának az állampolgárok különböző rétegei és csoportjai között? Anélkül, hogy whorfiánus módon világképet tulajdonítanak a nyelvhasználatnak, létezik egy feltételezett meggyőző nyelvészociológiai distinkció, a „korlátozott” és az „univerzális kód” distinkciója (Basil Bernstein dolgozta ki a hetvenes években), amely fedésbe hozható a hátrányos, illetve a privilegiált rétegbe való tartozással, s a megfélemlítő világ-, társadalom- és emberismereti különbségekkel. Ez a közvetlen szemlélet és az intellektuális elvonatkoztatás distinkciójának is megfeleltethető. Nyilvánvalóan más kódja van az „elmész a bús piccsá!” jellegű megszólalásnak, mint annak a hamletinek, amely Polonius búcsúzkodására így felel: „Semmit sem vehet tőlem, uram, amitől oly őrmest megválnék...” (ti. mint az ön társaságától; II. felv. 2. szín).

Tudni kell azonban, hogy a kétféle kód a mai tömegkulturális élményközösség hatására alaposan össze is vegyülhet. Vezető értelmesiek is -suk, -süköznek, éppen hogy mutassák: oly fenemód műveltek, hogy még a műveletlen szegmenseken is átsűt a műveltségük. Hasonló a „bir” használat a „tud” helyett, és hosszan sorolhatnám. Másrészt a mai pörnpörp is mondhat efféleket: „nem elképzelhetetlen” (a kettős tagadás appercepció idejéig legalább hétévesre az állításnak), vagy „betakarításra kerül”, „nem igazán” (a tévészinkronok hatására).

Amikor tehát azt állítottam, hogy a „bunkóságot” elkövető és észlelő személy nem ugyanazt a „nyelvet” beszél, meg hogy „világok” választják el őket kulturálisan egymástól, akkor valószínűleg sem társadalmi, sem térbeli, sem pedig (tömeg)kulturális távolságra nem gondoltam, hanem inkább *lehető legáltalánosabb és legalapvetőbb világmagyarázati, antropológiai, etikai, metafizikai,*

emberismereti, pszichológiai stb. előfeltevések és helyzetdefiníciók módszerei szinte áthidalhatatlan távolságára, amely megnyilvánulhat ugyan, de nem feltétlenül nyilvánul meg eltérő nyelvhasználati kódokban, de feltétlenül és következetesen megnyilvánul a cselekvésekben és különösen ezek értelmezésében.

Ha vannak ilyen távolságok a mai magyar tömegdemokráciában élő személyek és csoportok között – én hajlamos vagyok azt hinni, hogy a fenenagy egyenlőség közepette is vannak –, akkor csak ugyan „világok omolhatnak össze” egymás viselkedése láttán. Az elit megtalálta a maga szitokszavát a köznép „bunkóságára”. A köznép egyelőre még keresi a szót az elitviselkedés megnevezésére. Tartok tőle, hogy négybetűs lesz.

Veres András

Kis magyar bunkológia

1998. november 3-án, kedden éjfélután a kitűnő dandártábornok beállt szolgálati kocsijával a Teve utcai rendőr-főkapitányság vezetői számára fenntartott parkolójába. Miután kiszállt a kocsiból, a parkolóban könnyített a dolgán. A nevezetes eseményt rögzítette a helyi biztonsági kamera. A derék rendőrtiszt ezután szóváltásba keveredett a székház egyenruhás őreivel, rendre utasította őket, majd visszaült a kocsijába, s elhajtott.

Ugy vélem, aligha hozhatnék fel ennél kézzelfoghatóbb példát arra a jelenségre, amit „bunkóságnak” gondolok. Jól érzékelteti, hogy miben más a rokonértelmű „tuskó” fogalmától, amely csupán faragatlanságot, modortalanságot és műveletlenséget jelöl. A „bunkó” viszont nemcsak faragatlan, hanem agresszív is. Nem elégzik meg azzal, hogy odapók vagy más efféle csinál, hanem még neki áll feljebb.

Rendszerváltó korunk közéleti arénája mintha tobzódna az ilyen esetekben. Nem kell messzire mennem: éppen a minap olvashattam egy parlamenti tudósításban, hogy a miniszter megtartotta expozeját, majd nyomban távozott a képviselőházból – nyilván nem akarta, hogy érzékeny idegrendszerét feldúlják a semmire se jó hozzászólások. Az elmúlt hét sajtója pedig attól volt hangos, hogy a családserető pártvezér mennyire elégedett legközelebbi rokonai szakmai felkészültségével, s hogy egyedül az érettségit tekintve politikai szempontból minden gyanú fölött álló iskolai végzettségnek.

Mondhatnám: a bunkóság életünk mindennapi tartozéka lett – hovatovább megszokjuk, és még az is megtörténhet, hogy az ambiciózus ifjabb nemzedékek előtt ez lesz a követendő mércé.

De nem szeretném eltulozni a dolgot. A fák nem föltétlenül nőnek az égig. Állítólag a dandártábornokot leváltják. A családserető pártvezér példáját pedig senki más nem követheti: legalábbis ezt doboltatta ki a külföldi újtáirok időközben előkerült miniszterelnök.

Az is megfordult a fejemben – visszatérve indító példámhoz –, hogy ebben a történetben még transzcendenciára utaló elem is található, akárcsak egy valamirevaló végzetdráma esetében. Hiszen a kitűnő dandártábornokkal korábban nem volt semmi baj. Formátumosságát bizonyíthatja, hogy magas pozícióját meg tudta őrizni egy olyan erejű szélviharban is, amely pedig valamennyi főtiszt társát elsodorta. Bizonyára azért, mert – velük ellentétben – ő valóban

szereti hivatását, és mert – ugyancsak velük ellentétben – ő sikeresen védte meg demokráciánkat a szervezett bűnözéssel szemben. Csak hát ez a parkolóbeli jelenet ne volna! Ami különben egymágában többet nyomott a latban, mint eddigi munkája, a sok vesződség és eredmény. Tragikai vétség ez a javából: tankönyvekben kellene tanítani. S bizony elhessentem Bod Péter Ákos hajdani bonmot-ját a taxissztrájk idejéből, amikor azt találta mondani, hogy emberek vagyunk és ugyebár a szükségleteink... Az Antall-kormány akkori megingása bizonyíthatja, hogy nem szabad ezzel tréfolni.

Azt mondtam korábban: a rendszerváltó korokat különösen jellemzi a közélet elbunkosodása. Az öszirózsás forradalom kormányának és parlamentjének viselt dolgairol nem akárci, Jászi Oszkár írt keserű iróniával az emlékiratában, s a gátlástalan törtétekökkel szembeni gyöngösgében látta a Károlyi-rezsim kudarcának egyik legfőbb okát. A negyvenöt utáni ún. koalíciós idők és mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párt vezető politikusaival kapcsolatban pedig a másodsorú is emigrációba kényszerjára hivatkoznak, amely rándult és kétségbeesett hangú memoárjára hivatkoznak, amely korrupt és ingatag emberként írja le a korszak legtöbb vezetőjét, aki azután tehetetlen eszközzé vagy áldozattá vált – ahogy a szükség kívánta – a kommunisták kezében.

S bár személy szerint Rákosi Mátyás vagy Révai József műveltségéhez nem fér kétség, olyan társadalom építésén buzgólkodtak, amelynek embereszmenyét leginkább alighanem Farkas Mihály testítette meg. A *Bunkócska* szövege államvezetési stratégiát leírt elő, a régi szellemi elitet megizenedtek az egyenlőség névében. Ne feledjük, a kultúra államosítása többek között azt jelentette, hogy értelmiséggé immár kinevezés útján lehetett válni, a kinevezés kizárólagos jogával pedig a hatalom rendelkezett.

A hagyományos értelmiség az illetéketlen beavatkozásra csupán azzal válaszolhatott, hogy műveltségének magasáról próbált lenézni: a hatalomra: joggal barbárnak, bunkónak nyilvánítva azt. Bár e véleményét nem állt módjában nyilvánosan képviselni, fonák igazolásként hivatkozhatott a korszak hivatalos irodalmának stupiditására. Az általános szakmai és szellemi hanyatlás pedig elkerülhetetlen volt egy olyan kényszerellenőrzésnek alavetett kulturális térben, ahol végül már csak egyedül Petőfit hagyták meg követendő példaképnek.

Több mint egy évtizeden át folyt az értékszociológiai vizsgálat az Irodalomtudományi Intézetben, amely a magyar széppróza legfontosabb szemléleti változásait kísérlete meg földeríteni 1945 és 1992 között. A továbbiakban ennek eredményei alapján próbálok áttekinteni – ha csak jelzésszerűen is – a bunkóság irodalmi megjeleni-

tésének alakulását. (E kategória nem szerepelt ugyan értékatalógusunkban, de a jelenséget kellőképpen azonosítani lehet olyan más, kimutatott értékfogalmak környezetében, mint a *közönséges viselkedés, a műveletlenség és az ostobaság*.)

Az 1949/1952-es periódust reprezentáló mintában egyetlen olyan elbeszélést találtunk, amely – óvatosan ugyan, de félreértetlenül – kritikával ábrázolta a korszak emberideálját. Nagy Lajos *Az ember és a kutya* című írása, amely a Csillag 1952. szeptemberi számában jelent meg, megérdemli, hogy kiemeljem a feledésből.

Cselekménye egy Pest környéki üdülőben játszódik. Megérkezik az újabb, szezon végi turnus vendégei, ismerkednek egymással, a személyzet dolgozik és pletykál, a gondnoknő pedig ügyel a közérkök tisztaságára. Az isten háta mögötti helyen önkéntelenül adódó állandó beszédtema, hogy milyenek a kutyák és miképp kell bánni velük. De nemcsak az emberek osztályozzák a kutyákat, hanem a kutyák is az embereket; a környék gazdátlan ebe, Hektor például jó és rossz embereket ismer: a jók enni adnak neki, a rosszak nem. Illetve akadnak olyan emberek is, akik nevetnek rá, megismogatják, de nem adnak enni – ilyenkor Hektor nem tudja, hogy melyik kategóriába sorolja őket. Abban viszont előnyösen különbözik az emberektől, hogy nem haragszik azokra sem, akikől nem kap semmit.

Az emberek és kutyák között felállított játékos-ironikus párhuzam nemcsak mindenfajta (olykor pedig vére menő) kategorizálás önkényességére figyelmeztet, hanem a bemutatott világ képtelen értékhierarchiájára is. Kiderül, hogy nincs számottevő különbség az emberek és állatok viselkedése között: ez is, az is méltatlanra pazarolja szeretetét, külsőségek alapján ítélkezik, csak az erőt és a fellépést becsüli, az öregekkel pedig nem törődik. Az üdülő hölgyei a magabiztos, erőszakos és durva – nem véletlenül Bárd névre hallgat – bokszbajnokért rajonganak, ugyanakkor megmosolyogják és lenézik a társaság művész tagjait. Nagy Lajos elbeszéléseinek tanúsága szerint az ötvenes évek militarizált, teljesítmény- és sikerorientált társadalmában nemcsak a hivatalos, de a valóságos rangsor élen is a kíméletlen, bunkó, gépként működő, dependens személyiségű sportember állt.

A hatalmat közvetlenül kritizálni igen sokáig tabunak számított. Az 1953–1956-os periódusban akadt ugyan egy-két novella (mindegyik Örkény István és Déry Tibor írásai), amelyek célba vették, de csak szordínóval: vagy személytelenül, általánosságban ábrázolták, vagy pedig alacsony rangú képviselőjét szerepeltették. (Ígaz, akkor a visszafogott szavak is úgy hangoztak, mint az ágyúlövés.)

A hatvanas évek szemléletváltása 1963 körül kezdődött, amikortól egyre inkább bíráltni lehetett az ötvenes évek politikai

gyakorlatát. Sokáig az újdonság erejével hatott, hogy hatalom és erkölcs egyáltalán szembe kerülhet egymással, s hogy a rövidebbet húzza az erkölcs. Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy bár a hatalomról sokféle rosszat emlíndának, lélektelennek, sőt gonoszának ábrázolják, de ostobának, bunkónak nem. A *bunkóság a hetvenes évekig az osztályellenség privilégiuma volt.*

E tekintetben az úttörést alighanem Bacsó Péter A *Tanú* című filmje végezte el, amelynek Virág elvtársa és Bátya elvtársa egyaránt a hatalom csúcsain trónol, s felfúj, belül teljesen üres szörnyetegnek mutatkozik. A *Tanú* történetéhez viszont az is hozzátartozik, hogy az 1970-ben elkészült filmet évekig nem engedték bemutatni, a forgatókönyv publikációjával pedig 1980-ig kellett várni.

A hatvanas években mintegy „áttörték” az ötvenes évek történetét: a falura rászabadított káder immár nem a kívülről jött segítséget jelentette, hanem az önmagát is bajba sodró idegent; a faluról városba került elsőgenerációs munkás- és értelmiségi hős pedig, bár valóban kiszakadt eredeti környezetéből, de képtelennek bizonyult arra, hogy beilleszkedjék az újba. A korszak alapélménye, hogy nincs kivel azonosulni, senki sincs egészen a helyén, senki sem éri jól magát a bőrében. Az eltérő szokásrendszerek szembesítése gyakran jár együtt súrlódással, konfliktussal, s az *alacsonyabb társadalmi pozícióból startoló viselkedését* sokszor fogadja úgy új környezete, mint bunkóságot, otrombaságot.

Az előbb szolid, majd számottevőbb gyarapodással kezdetét vette egy új *hagyományépítés* is. Visszaszorultak a közéletiség értékei, miközben föltérlekedődt a *szakértelem* és a *privátszféra*; a korábban domináló világnézeti értékek helyére az életmód dimenziója került. E változások teljesen megfelelték az elődjénél jóval pragmatikusabb politikai vezetésnek, amely felismerte: a hatékonyság nem növelhető az érdekeltség figyelembevételével, ez pedig az autonómia és a pluralizmus legalább szérény mértékű biztosítása nélkül. Igaz, a szakmai nézőpont hivatalos elismerése egyúttal potenciális versenytárs elfogadását jelentette, de ennek veszélyét csak az 1968-as internacionalista segítségnyújtást követő ellenállás idején érzékelték, a bekövetkező konzervatív fordulat pedig nem volt elég erős ahhoz, hogy a folyamatot tartósan lefékzze.

A hatvanas évek új fejeleménye az is, hogy hangot kapott az *értelmiségi szerep* kiszolgáltatottsága és problematikussá válása. Az évtized elején még politikai döntés kérdése az alkalmazkodás. Csúrika István egyik 1966-os novellájának kifejezésével és javaslatával élve, ravasz „létezés technikának” tűnt úgy talpon maradni, hogy az értelmiség önbecsülése se sérüljön meg. Tehát a felszínen idomulni a status quohoz, „lemenni bunkóba”, tucatterméket produkálni, amelyekhez az értelmiségnek nincs igazán köze, ugyanak-

kor magánemberként megőrizni a nyilvánosan nem képviselhető értékrendet, az 1956-os forradalom tüzének emlékét.

Az évtized végén fellépő új irónemzedék szemében a kívülről más nem annyira a hatalomhoz, mint inkább a *konformista társadalomhoz* való alkalmazkodással szemben jelentett alternatívát. Úgy lázadt az arctalanok, tudatlannak és önteltnek látott „fel-nőtt” társadalomba való betagozódás ellen, hogy lézengő-csellen-gő hősöket emelt piederstálra, akik kívülrekednek vagy kívül maradnak az intézményes formákon. Az individualitás és a szabadság értékei álltak rangsorának csúcán, amelyekért még a marginalizálódást, a devianciát nem tartotta nagy árnak. Császár István nem győzte ostorozni az egyetemi diplomával mintegy kutyabőrként kérkedő, valójában „bunkó” új értelmiséget, amelyet nagypari tútszalagon állítanak elő, s amelyből csak az olyan eredendően értelmiségi értékek hiányoznak, mint az autonómia és a kreativitás.

A hetvenes évek derekán induló újabb irónemzedék viszont szakított a marginalizálódás eszményítésével, újra a társadalmi beilleszkedés esélyeit kereste, gondosan mérlegelve, hogy miért végződik ez csaknem mindig kudarccal. Nemcsak a hatalom, hanem a társadalom is számon kérte a család, a nemzet és a vallás hagyományos értékeit, nem riadva vissza a kétféle tradíció – az ötvenes évek előtti és az ötvenes-hatvanas évek időközben ugyancsak hagyománnyá változott értékrendjének – szembesítésétől. A bunkóság immár nem csupán a „mások”, a „többiek” jellemző jegye, hanem össznépi adottság, általános emberi állapot, melynek belyeget csaknem mindenki homlokán viseli, aki a „legvidámabb barakk” lakója.

Esterházy Péter nemzedékének műveiben jelenik meg először nyűgként az állam paternalista gondoskodása, aminek egyik legkárosabb következménye a széles körű *infantilizálódás*. Nemcsak a besorozott, hanem a vezető is infantilizálódik (s nemcsak a hivatalban, hanem valamennyi munkahelyen), mert ha döntési helyzetbe kerül is, döntéseért nem kell felelősséget vállalnia. Mot már nem az a fő kérdés, hogy mivel jár a felnőtté, hanem az, hogy lehetséges-e felnőtté válni egy olyan társadalomban, amely nem képes felnőni.

A hetvenes évek figyelmeztető tünetei közé tartozik a *szakértelem* eltűnése és a *privátszféra* jelentőségvesztése is. A család éppoly rosszul működik, mint a vállalatvezetés vagy a szolgáltatások. Modellértékű Vámos Miklós 1972-es *Cédulák* című elbeszélésének szét-hulló családja, amelynek tagjai már csak cédulákon érintkeznek egymással, s kölcsönös elidegenedtségük közömbössé teszi őket egymás sorsa iránt.

A kommunikációképtelenség végképp magányra ítéli az embereket. A kapcsolatteremtés szándéka óhatatlanul zátonyra fut, mert a

többiekkel legfeljebb a cinkosság köthet össze – mondja ki Mészöly Miklós *Térkép, repedésekkel* című novellája (1972), amely az általános kommunikációképtelenség okaként a szabadság hiányát jelöli meg.

Ebben az alaphelyzetben visszajára fordul a segítőkészség is. Példa lehet rá Czákó Gábor *Tragédia* című elbeszélésének (1975) bonyodalmi is. Ádám úr, a főnök, hogy megmentse egyik beosztottját, az elhagyott, magányosan élő Évát az idegösszeomlástól, s hogy az ismét olyan kitűnő munkaeuróvá váljon, mint annakelőtte volt – tehát főnöki kötelességtől és felebaráti szeretettől vezérelve – az egyetlen hatékonynak vélt gyógymódot alkalmazza: szeretkezésben részesíti. A hipotézis súlyos tévedésnek bizonyul: Éva félreérti az elsősegélyt, hosszabb kúrának hiszi – így viszont mindkettejüknek bűnhődni kell, mint az az eredeti, bibliai forgatókönyvben is írva vagyon.

A hetvenes évek folyamán megváltozik magának az irodalomnak társadalmi státusza is. Valamestet egyszerűsítve elmondható, hogy míg 1956 után (minden elfojtás ellenére, illetve azok következményeként is) tragikusan szólt meg irodalmunk, addig 1968 után ironikusan. Az ideologikus értékek átfogó elbizonytalanodása logikusan hozta magával, hogy kételyekkel közelítsenek magához az irodalomhoz is. Míg a hatvanas években kedvelt parabolikus elbeszélésmód (a sorok „közötti” jelentéssel) még a cenzurális fékek kijátszásának volt eszköze, a hetvenes években jelentkező metakritikus önértelmezés (az elbeszélés tömördek nehézségének hangsúlyozása) már a cenzúra tökéletes értelmetlenségét bizonyítja, hiszen minek örökölni az egységes valóság fölött, ha nem létezik ilyen. A fiatal írók közül nem egy kívánt programszerűen rétegről lenni. Igaz, a szubjektivitás fokozódása nem volt kockázatmentes: némiképp kérdésessé vált az irodalom identitása is. A magányügy már nyugodtan bevonulhatott az irodalomba, az irodalom pedig a magánygyúk közé.

Itt csak utalnék arra, hogy a nyolcvanas évek szépprózájában a korábbi trend folytatódott, fokozódó rosszkedvvel és reményvesztettséggel. Átfogó válság tüneteiről adott hírt a korszak irodalma: szólt a politikai rendszer működésképtelenségéről, a társadalom bizalomvesztéséről, a feszültségek növekedéséről. Ugyanakkor semmi jelét nem adta annak, hogy valamifajta esélyt látna radikális fordulatnak, változásnak. *Nem látott és nem remélt kiutat*; egy olyan, nyomasztóan távlatlan világot ábrázolt, amely (Petri György szavaival) „időtlen időig képes tengődni az ideiglenességben”.

A mérleg pozitív serpenyőjében legfeljebb az található, hogy a politikai tabuk leépítése fölgyorsult. Mindössze néhány tiltott gyű-

mölcs leszakítása – mint az 1956-os forradalom és a szovjet katonai megszállás néven nevezése – maradt az 1989-es fordulatra.

Utolsó irodalmi példám 1992-ből való. Porogi András *Venus és Mars* című novellája hasonlóképp mítosz és sültrealizmus egymásra játssza, akárcsak az említett Czákó-szöveg. A mitológiai istenek itt Marilyn Monroe és Zsukov marsall földi porhüvelyében reinkarnálódnak, s ez már önmagában is súlyos értéksökkenés. Ráadásul az evilági Venus és evilági Mars nem közönséges bunkónak bizonyulnak a történet folyamán, mert jöllehet a világ sorsa múlik rajtuk, kizárólag a saját játékaikkal vannak elfoglalva: Vénusz a szelelemmel, Mars a háborúval és mellesleg – mintegy fűszerként – Vénusszal.

A novella cselekménye 1956-ban játszódik, azokban a pillanatokban, amikor Zsukov marsall éppen megindítja csapatait. Nem világos, hogy ki és mi ellen, lehet, hogy Amerikát támadja meg, lehet hogy mást. A novellát záró jelenet akár a harmadik világháború nyitóképének is felfogható. Ennek a jelenetnek azonban már nem a földi istenségek a szereplői, hanem egy őrt álló orosz kiskatona, akire hirtelen rátör a szükség, s élete kockázatásával enged a természet sürgető parancsának. (Lám-lám, nemcsak kicsiny honunkban okoz galibát az ilyesmi.)

Tehát a világtörténelem abból tevődik össze, hogy ki-ki teszi a dolgát: a marsall háborús vizsályt szit, a szépség gyanútlanul szeretkezik vele, a pórnped pedig, zsigereiben érezve a veszélyt, kakál. Nagyjából ebben összegezhető mindaz a tanulság, amivel a történelem a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján induló írónemzedéknek szolgál.

Sajnos értékszociológiai vizsgálatunk lezárult 1992-vel. Így is megkockáztatok néhány észrevételt a jelenre.

Az 1990-ben kormányra került politikai erők sem kerülhették el korszakváltó elődeik sorsát. Néhai miniszterelnökünk, Antall József szerette műlo epizódoként értékelni a kommunista uralom évtizedeit, és szívesen tért volna napirendre fölőtte. Csak hogy a híres-nevezetes történelmi osztályok kései utódai csaknem olyan lámpalázzal és tudatlansággal kerültek a kormánykerékhez, mint az 1945 utáni korszak irányadó figurái. A bunkóság leplezetlenül megmutakozott, kivált határhelyzetekben – talán elegendő, ha a médiák megszállásának koreográfiájára utalok, ami éles kontrasztban állt a későkadárista korszak hasonlíthatatlanul finomabb módszereivel.

Azt lehetett volna várni az 1994-től kormányzó erőktől, hogy nagyobb körültekintéssel és főként alajozottabban fogják ellátni feladatukat. Nem így történt. A szocialistákat lélektani szempontból nehéz helyzetbe hozta a hagyományainknak, sőt nevelítésünknek ellemntmondó feladat, a kapitalizmus restaurálása, s önmaguk ellen

kérték fel biztosítékként társbérllőnek a szabaddemokratákat – csak hogy a társbérlet is ellentmondott hagyományainknak, sőt neveltetésüknek is. Amikor sikerült átvészelnie a padláslesöpprés új hullámát, a kormány vérszemet kapott, s a politikusok szakértőbbnek hitték magukat a szakértőknél, ami ismét tág teret biztosított a bunkóságnak.

Tagadhatatlan, hogy most már szilárd identitású vezetőink vannak, akik legszívesebben saját képmásukra formálnának minket is. Nekik nincsenek hamleti dilemmáik, személyüket garanciának tekintik a közjó érdekében. Az elhivatottság tekintetnélkülisége könnyen vezet a más vélemények és képviselőik kikapcsolásához – már nem is a bunkó forgatásához, hanem a fűnyíró működtetéséhez. Alaposabb elemzéssel nyilván kimutatható lenne, hogy a magabiztosságot sugalló imázs valójában bizonytalanságot takar, s a kitűnő piár tevékenység csak a kormányzati aprómunka szüneteit képes az elégedettség jóleső érzésével kitölteni.

Új fejlemény, hogy már nemcsak politikai irányzatosság határolja be a kormányzati tényezők horizontját, hanem *nemzedéki elfogultság* is. Ha a rendszerváltás korábbi kormányai túlzottan a történelem foglyai voltak, a mostani viszont mintha teljesen függetleníteni akarná magát tőle. Egy új időszámítás bevezetésének kétségtelen előnye, hogy a hét valamennyi napján a teremtés csodájában gyönyörködhetünk, és a teremtmő dicsőségét zenghetjük. Lehet, hogy éppen ez a cél. Akkor viszont nem kellene elrontani a szép, ünnepi hangulatot a bunkóság hivalkodóan előtűnk feszítő megannyi példájával.

Eőrsi István

A bunkóság magaskiskolái

Az asszony hétre várja haza férjét, nyolcra moziijegyük van. A férj tízenegyre ér haza. „Hol voltál?” – kérdi az asszony, és a férfi vállára mered. Ez női hajszálakat seper le onnan a kezével. „A templomban” – feleli, ily módon bebizonyítva, hogy elvégezte a bunkóság magaskiskoláját.

Ennek az iskolának a növendékei nem tisztelik embertársaikat. Vagyis a legkisebb erőfeszítést sem teszik annak érdekében, hogy hihetően hazudjanak, ha okvetlenül hazudniuk kell. A férj például előadhatta volna, hogy éppen hazafelé tartott, amikor egy idősebb hölgy elájult a villamoson. Ő a karjába kapta, lecipepte a járműről, intett egy arra kujtorgó taxinak, és bevitte a vállára borult, alélt asszonyt a János kórházba. A feleség persze tudná, hogy ez hazugság, mégis jólesne neki, hogy élete párja megerőltette a fantáziáját. Arra következtetne ebből, hogy – bárhol és bárkivel szórakozott is aznap este – fontos neki a kapcsolatuk. Lehetővé akarja tenni számára, hogy úgy tegyen, mintha elhinné ezt a mesét.

Egy másik, megtörtént anekdota, a bunkóság eme alfajának érzékeltetésére: A *nemek és az igenek* című verseskötlet 1976-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadónál. Előzőleg át kellett esnie egy alapos politikai gyomirtáson. Számos költeményt kapáltak ki a kötetből. Nagy küzdelem árán menttettem meg a kertművészekről két versemet, amelyet a legsikerültebbnek véltem addigi tevékenységem termékei közül. A levonatban vettem észre, hogy egyikük mégis hiányzik. Berontottam a kiadó vezetőjéhez, aki szavát adta, hogy a kész kötetben mindkét vers szerepelni fog. Csak hogy a kész kötetből mindkét vers hiányzott. Ismét berohantam a kiadó vezetőjéhez. „De hiszen az egyik vers bent van a könyvben – mondta ő –, nem az, amelyik a levonatban szerepelt, hanem a másik.” „Egyik sincs benne!” – üvöltöttem, feleje nyújtva a könyvet. Ő eltolta a kezemet. „Mondom, hogy bent van az egyik” – válaszolta ellentmondást nem tűrő hangon. „Hogy érted, hogy benne van?” „Ahogy mondok. Benne van.” Ismét felé nyújtottam a megconkitott könyvet, ő pedig keményen a szemembe nézett. Mit felelhettem volna neki? Olyan szemérmetlenül hazudott, holott tudta hogy tudom, hogy tudja, hogy tudom, hogy hazudik, hogy még meghazudtolni is gyalázat lett volna.

Huszonkét évvel később, vagyis idén be kellett látnom, hogy anél, amit a bunkóság magaskiskolájának véltem, van a bunkóságnak

még magasabb iskolája is. Ebbe az osztályba azok léphetnek, akik szorongatott helyzetükben semmilyen hazugságot sem vesznek igénybe. Ha mindenképpen hazudniuk kéne, ahogy ezt az európai civilizációban kialakult szokásrend sugallja, akkor átugorva ezt a lépcsőfokot egyenesen fenyegetőzni kezdenek. A bunkóságnak ezt a megnyilatkozási formáját *simperger*ségnek kereszteltem el. Simpergerékről tudnivaló, hogy ahányszor adócsalás, okiratlopás, hamisítás, pénzmosás és egyéb gyanús vastag árnya hull rájuk, megfenyegetik a terhelő adatok publikálóját. A kezükben levő állami hatalmi szerveket bunkónak használniuk tehát, saját hatalmukat pedig arra, hogy ez a bunkó véletlenül se fordulhasson ellenük. A *simperger*ségből áradó fenyegetés megbénítja az ügyési és rendőri szervek érdeklődését is. Ezt nem tudnák elérni hazudozással, mert a hazugság minden formája kíváncsiságot ébreszt és nyomozásra ösztökél. A fenyegetődzés az elijesztés vágyán kívül bosszúvágyból is táplálkozik. Ez utóbbit eljuttatban mutatható ki legkönnyebben a kapcsolat a bunkóság és a reprimatívizáció között. Ha meglátod ingemen a vörösboros pecsétet, akkor kinyomatom a szemedet. Ha megírod, hogy lopott útlevelel fantomvállalatokra teszek szert, amelyek a semmibe tűnve eltüntetik egyéb vállalataim tartozásait, vagy hogy olyan vállalatokat tartok fenn, melyek kizárólag az áfa visszaigénylésekor funkcionálnak, de nem léteznek, amikor az áfát be kellene fizetniük, akkor levágatom a kezedet, amely a komputer billentyűt veri. A bunkóságnak ezzel a banditaváltozatával a legbunkóbb hazugság sem veheti fel a versenyt, mert ez utóbbit csak csüggedést vált ki elszennvedőből, és reménytelenséget, a *simperger*-változat viszont olyan mérgesgázt lövell szét, mely megbénítja az állami szerveket, és félelmet ébreszt a társadalomban. És ha majd Simpergeréknek rendőrségük is lesz, mely löfegyverrel és bilincssel felszerelve lakásukba hatolhat, a falhoz állíthat, belebámulhat iratainkba és fenékünkbe, akkor nemigen akad majd hazánkban olyan állampolgár, aki tiltakozni merne a banditizmus e speciális megnyilatkozási formája ellen.

Az agresszív bunkóságnak ugyanis egyszerre eszköze és célja a félelemkeltés. Ha olyan államunk van, amely kedvét leli a bunkóforgatásban, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a félelem segítségével megbízhatatlan – vagyis szuverén személyiséggel rendelkező – állampolgárokból alattvalókat akar faragni. Elszívja a levegőt a tudományos műhelyekből, ha ezek dolgozói bunkóval nem félemlíthetők meg. Bevilágít közhivatalnokainak ágyába, és akinél olyasmire bukkan, amit nyárspolgári erkölcsködexre rendellenesnek ítél, azt megszarolja, megsemmisíti vagy hazugságra kényszeríti. Az állampolgárnak ruhában és ruhátlanul is idomulnia kell a központi követelményekhez, különben megbízhatatlannak minősül.

Most veszem észre: kibírhatalan pátoszot öltöttem magamra. Ezt jóváteendő, rátérek egy humorosabb eseménysorra, amelyben hatalmasult téveszmék önmozgása lóbálja a bunkót. A történetek, amelyek elmondására készülődöm, a társadalom reprimatívizációjának hazánkban eddig tapasztalható legmagasabb fokát jelenítik meg. Azt fogják hinni rólok, hogy fantáziám termékei. Ez ellen sem tehetek, mert nem nevezhetem meg forrásaimat. Rájuk sütnék egykettőre, hogy államtitkokat árultak el, vagy legálábbis hivatali titkokat, visszaéltek a miniszterelnök úr bizalmával, vagy egyszerűen azzal intéznék el őket, hogy hazudnak. És bárhogy védekezzenek, semmi sem mentené meg őket Simpergerék géppisztolyos adórendőreitől. Egyszerűen információimat a saját szakállamra adom elő, egyedül én vagyok értük felelős.

Már a német választások előtt elálmélkodtam azon, hogy a magyar miniszterelnök, dacolva a nemzetközi szokásokkal, nyilvánosan Kohl kancellárnak szurkol. Ilyesmire a politikában bunkóságnak számít. Kormánykodó politikusok már csak azért sem követik el, mert ha nem a hön áhított fél diadalmaszkodik, akkor a szurkolói attitűd megterheli az új kormányval kiépítendő kapcsolatokat. Igen ám, de a mi miniszterelnökünket a futball morálja nevelte, és e morál szerint a szurkolás magában és magáértvalósága szerint érték. A szurkolás ugyanis mint alapmagatartás, az objektivitás nagyvonalú elutasításából szívja energiáját, tehát a honfíui erények közé sorolható. Vagyis ebben a különleges esetben a bunkóság finoman kifejezve regresszió gyümölcse, vagyis abból fakad, hogy a miniszterelnök úr szokatlanul hűséges a gyerekkorához. Ezzel a magyarázattal elintéztettnék véltem ezt a furcsa jelenséget.

Aztán győzőtt Schröder, szociáldemokrata-zöld koalíció létesült, a mi miniszterelnökünk pedig Németországba utazott. Gondoltam, most bejelentkezik Schrödernél, és helyreüti a diplomáciai csorbát. Ismét álmlétkodnom kellett. Először Kohlt látogatata meg, és látogatásáról a televízióban beszámolva tárgyalópartnerét „Kohl kancellár”-nak nevezte. Azt hittem, rosszul hallok, de miniszterelnökünk megismételte e szókapcsolatot: „Kohl kancellár”, mondta, „Kohl kancellár”. Vajon mit szólna ahhoz, ha valaki ma nálunk Horn miniszterelnök úrról beszélne? Nagyon rossz érzésem támadt. A mi miniszterelnökünk nyilvánvalóan nem óhajtja tudomásul venni a számára kedvezőtlen fejleményeket. Mondhatjuk persze, hogy ez a tulajdonsága is karakterének nemzeti jellegéből fakad. Gyerekkoromból emlékszem, hogy világháborús csatavesztéseinkről győzelmi jelentések formájában adtunk hírt, éveken át, egészen a végső összeomlásig. Még Szabó Lőrinc is azt írta lirájának egyik késői gyöngyszemében, hogy „Csak derűs órát veszek tudomásul” – nyilván a miniszterelnök urat szintén ilyen fából faragták. Azért lá-

togatja meg először Kohlt, mert ő is csak derűs órát vesz tudomásul, tehát az ő szemében még mindig Kohl a kancellár. De vajon mit akarhat tőle? Később azt közölte egy sajtóértekezleten, hogy Kohl kancellár továbbra is támogatja felvételünket az Európai Unióba. Csakhogy ez még kormánypárti szemszögből sem értékelhető szenczációnak. Ha támogatta a hatalomban, amikor csakugyan támogathatta, akkor miért ne támogathná most, amikor már csak exkancellár és expártelnök? Aztán olvastam, hogy a mi miniszterelnökünk Németországban bejelentette a magyar újságíróknak: nem nekünk kell fejlődnünk, hanem az Európai Uniónak kell feljavulnia addig a fókig, hogy be tudjon fogadni bennünket. Mi készen állunk, az Európai Uniónak azonban mélyreható reformokon kell átvergődnie, amíg hozzánk tökéletesedik. Ez nem vicc, valóban ezzel rukkolt elő. Szörnyű gyanú kerített hatalmába: csak nem arról akarta meggyőzni a mi miniszterelnökünk Kohl kancellárt, hogy ne Magyarország felvételét támogassa az Európai Unióba, hanem a fordított folyamatot? Csak nem arra akarja rábírní, hogy támogassa az Európai Unió felvételét Magyarországra? Ez esetben persze szomszédainkkal is rendezhetnénk közös dolgainkat. A mi miniszterelnökünk megkérné Kohl kancellárt, hogy előbb őket vetesse fel az Európai Unióba. Mi pedig akkor az Európai Unióval együtt befogadnánk a szomszédainkat is, és véget érne a magyar kisebbségek kálváriája.

Amit eddig közöltem, az nem pusztán logikai kombináció. Hírforrásaimat – mint említettem – nem szolgáltathatom ki, így hát állításomat csak lélektanilag támaszthatom alá. A mi miniszterelnökünkől árad a meggyőződés – emlékezetem szerint meg is fogalmazta már –, hogy erős akarattal bármely cél megvalósítható. Lehet például antiszocialista kormányt létrehozni szocialista miniszterekkel. A hírhedt rabló kinevezés útján még hírhedtebb pandúrrá lényegíthető át. Sőt, önmagát is gyökeresen át tudta alakítani, pedig ő kemény anyagból van gyúrvá. Miért ne érhetné el a szoban forgó kis csereberét is? Kiváltképpen olyan tutyimutyi partnerrel szemben, mint amilyen az Európai Unió. Kohl kancellárral tehát elsősorban e célból találkoztott.

De találkozott, mint ezt hitelt érdemlő forrásból tudom, Kohl elvbarátságával, Berlin kormányzó polgármesterével, Eberhard Diepgennel is, és lélegzetelállító javaslatot tett neki. Nem kétséges, hogy utazásának legeslegfontosabb célja ez a javaslat volt.

Tudvalevő, hogy az egyesített Berlin közepén, a tágas Potsdamer Platzon óriási építkezések folynak, melyek költségei magyarországi összes építkezések együttes költségeit is meghaladják, mégpedig többszörösén. A munkálatok Kohl kancellár idejében indultak meg, azzal a céllal, hogy amikor majd Berlin betölti összes fővárosi funkcióját, hipermodern, pompázatos városba költözzön a kormány.

Mármint Kohl kancellár kormánya természetesen, nem pedig Schröder kancelláré. A mi miniszterelnökünk nem tudott beletörődni abba, hogy most Schröder kancellár költözik majd oda Kohl kancellár helyett. Abból indult ki, hogy lényegében most is Kohl a kancellár, csak éppen nincs abban a helyzetben, hogy ebben a minőségében Berlinbe tegye át székhelyét. De azért nem kell bedobni a törülközőt, hiszen itt Kohl kancellár elvbarátság, Diepgen kormányoz, mert őt még nem verte meg a baloldal. Titkos és titkolandó forrásból tudom, hogy a mi miniszterelnökünk azért kereste fel Eberhard Diepgent, a Kereszténydemokrata Unió politikusát, hogy a hazaszeretetére apelláljon. Megosztotta vele saját budapesti tapasztalatait. A bűnré büntetésnek kell következnie. Ha a nép rosszul választ, akkor iga meg a levét. Rádadásul Berlin lakossága is rosszul szavazott az országgyűlési választásokon, így hát kedvemenyelvönásban részesítendő. De nemcsak Berlin lakosságának – a most fővárossá avanzsáló metropolisz esetében a egész népnek az ügyében intézkedni kell. A népet mőresre kell tanítani, de nyitva kell hagyni számára a megigazulás útját. A mi miniszterelnökünk arra akarta rábeszélni Diepgen kormányzó polgármestert, hogy az új CDU-kormány megalakulásáig állítsa le az építkezéseket a Potsdamer Platzon. Ez volt német útjának legeslegfontosabb célja.

Brecht azt ajánlja híres versében a kommunista politikusoknak, hogy ha a nép ugrálni merészel, akkor váltsák le, és válasszanak egy másikat helyébe. Ez a stratégiai terv – a nép leváltása – a politikusok által elkövethető bunkóság legmagasabb foka. A mi miniszterelnökünknek iparkodnia kell, hogy felkapaszkodjon idáig: ő csak borsóra térdepelteti a népet, ha nincs megelégedve vele. Szerencsére fiatal még a mi miniszterelnökünk, előtte a jövő. Biztosak lehetünk benne, hogy amilyen becsfágyó, nem éri be a nyamvadt második helyet.

Bunkóság és/vagy (re)primitívség?

*Mi a bunkóság? Ki a bunkó? Mi a (re)primitívség?
Ki a (re)primitív?*

Az a (többnyire) városi ember, aki a nyári szabadsága alatt kikapcsolódik, kirándul a természetbe, kempingezik, az erdőbe, a vizek (tengers, folyók, tavak) mellé húzódik. Ha ezek tömegesülnek, vajon nem inkább (re)primitív turistacsoordák, bunkók? – Az a (többnyire) falusi ember, aki a nagyvárosban igen könnyen eltéved, nem tudja, hogyan kell közlekedni, a városi anonim terek arctalan járókelői számára „ismeretlen” bábu, nekik pedig „aranyos bácsika/nénike” vagy éppen „buta paraszt” – Veres Péter, az „östehtetség”, a parasztruhás honvédelmi miniszter, a mindenbe beleszólo, „közéleti ember”? – Illyés Gyula, és író, festő, szobrász barátai, akik az ötvenes években Tihanyban a toszkánai fejedelemséget játszották egymás között (mintegy menekülésként a zord valóság elől)? – Az az ember vajon bunkó vagy (re)primitív, aki azt érzi, hogy „De jó is menni! / Menni: lenni? / Fűvelkel, titkokkal / elkeveredni? / Zölddel-földdel / elkeveredve / zöldben és földben / benne lenni!”? (Kiss Benedek: *Tihanyi túra*.) És talán az is bunkóság és/vagy (re)primitívség, ha valaki így sóhajt fel: „Mennyi ég! Mennyi kék! Zöld! Mennyi / Balaton, tavasz, hegyorom! / Alig tudom magamba szedni...”? (Illyés Gyula: *A tihanyi Templom-hegyen*) – És ha nem a természet, hanem valóban az Istent imádja: leborul előtte, egy „faragott képet”, festményt, ereklyét, egy összeasztott (jobb)kézfeket körbe-hordoz énekelve? – A magyar Szentkoronát „micisapkának” mondani? – A magyarországi pápálatogatás során a pápa szexuális (elő)életét firtatni? – A „keresztény-konzervatív kurzus” ellen (kultur)harcot folytatni? – A „magyar úton” magyarálemezni és magyarságteljesítményről szónokolni? – Pufajkázni? – Zsidózni? Antiszemizálni? Lehazárolózni? Összeesküvésről fantáziálni? Antifasisztizálni, „demokratikus chartába” törőmülni? – „Kurucozni”? – „Labancozni”? A saját „szürkeállományt” dicsérni, a másik „mucsaigát” élvezettel kifigurázni? Ezüstfejes sétatálcával feltűnően szerepelni? Bocskai-ruhában feszíteni? – A „liberális férgcek” étvágyát felemlegetni, mert „édes hazánk testét” tőlük óvni szeretnénk? – Pannonhalmán kultuszminiszterként egy tanévnyitó beszédben a „hely” és az „információs korszak” szelleméhez egyszerre alkalmazkodni akarva azt mondani, hogy az Internet hatása a keresz-

ténység felvételéhez hasonlítható? – A „miniduce” akarnokságától, a „sátáni mosolyú néptanító” vicssorgásától óvakodni? – Az internetes „kukucskálás” Clinton szexuális szokásai iránt? – A mobiltelefon idiotái („bunkofómánia”)? Vagy éppen azok (a „bunkók”), akik „nem haladnak a korral” és idegenkednek ezektől a technikai eszközöktől (is) stb.? – Szabolcska Mihály (mű)népi költészetében Karinthy Frigyes erről rajzolt karikatúrája? – Kodolányi János archaizáló nyelvezete a *Julianus barát* c. regényében? Esterházy Péter posztmodern játéka a „rég magyar” nyelvel a *Csokonai Lili*-ben? – A kapitalizmus, amely globalizálódik és letarol minden partikulárisat, helyit, „egyszerűt” és „megszokottat”? – A pénz isteníteni? Lőverseny helyett tözsdézni? – Azok a társadalmi utópiák, amelyek „Kert-Magyarországról” és „Liget-Magyarországról” álmodoztak-álmodoznak?

*Jelentés-rétegek: A cím sajátosan ingerlő, kihívó,
sőt provokatív mivoltáról*

Két nyelvi réteget csúsztat egymásba: 1. A *szleng*: „bunkó” – partikuláris nyelvi kód, azaz olyan, helyzethez kötött, többnyire indulatvezérelte jelentés, amely a „másik” több-kevesebb agresszióval történő elítélésével, megbélyegzésével párosul. A nyelvi környezet, vagy rokonértelmű szavak, kifejezések: „Te ostoba!”, „Te marha!”, „Te hülye!”, „Te állat!”, „Te bunkó!” [Kivétel: „bunkócska”, szinte kedveskedő, szeretetteljes, sőt balladai (munkásmozgalmi) nyelvi környezetben is van: „Te bunkócska, te drága...”] – 2. *Szaktudomány terminus technicus*: „reprimitivizáció” – univerzális nyelvi kód, egyetemes (vagy legalábbis középszintű) elméleti általánosíthatóság igényét is hordozó jelentése van, elvileg értéktelen stb.

Tehát ennek a két nyelvi kódoknak, nyelvi rétegnek és stílusnak az egymásba játszása sajátosan vitára ingerlő, kihívó és provokatív. Ha ugyanis ez a címadás így – ennek a két nyelvi kódoknak – szándékos alkalmazásával történik, akkor erről lehet vitázni, ha viszont nem szándékos, mintegy ösztönös vagy „játékos” (posztmodern?) módon történt a címadás, akkor pedig ez is vitaalap lehet.

Interpretációs lehetőségek

Szociálpszichológiai értelmezés:

a) *Csoportlélektani értelmezés* – csoportközi viszony: „in-group” vagyis out-group” – a „másik” vagy „külső” csoport tagjait szokták címkézni („te bunkó”), így eltávolító, elítélő, negatív jellel. Konfliktusgerjesztés, ellenségkép-generálás, bűnbakképző folyamatok része lehet.

b) *Etnometodológiai értelmezés:* a látnes normaszegő, aki tehát „nem tud viselkedni”, mert nincs tisztában az adott interakciós térben érvényes szokásszerű (tehát nem explicit) szabályokkal és normákkal. Például: a városban botladozó „bunkó” paraszt, a falusi „tisztá levegő” iránt nosztalgizáló „(re)primitív” városi ember, aki még a búzát és a rozst sem tudja megkülönböztetni. – Az a „kommunista agitátor”, aki a maradi parasztokat be akarta terelni a „fejlett” tévészébe stb.

c) *Tranzakcionális értelmezés:* „játszma”, olyan interakciós történet, amelynek révén egy sajátos „regresszió” következik be, például egy már iskolás kislány testvére születésekor „visszacuszik” 3 éves korába, hogy szülei babusgassák (testvérféltékenység). Tehát olyan rejtett és hamis interakcióról („játszmáról”) van szó, amely a regresszió révén előnyt (szeretetet) akar kicsikarni. A politikai játszma-nak is van ilyen rétege: azaz a politikai játszma drámaháromszöge (üldöző/megmentő/áldozat) nem más, mint sajátos „regressziós” történés. A politikus „áldozatként” és/vagy „megmentőként” mandátumot nyer, majd lesz belőle „üldöző”, mert választói (kisebb vagy nagyobb csoportjai) csalódnak benne (adót emel, a nyugdíjat viszont nem emeli stb.).

d) *Tömeglélektani értelmezés:* deindividualizáció – hagyományos tömeglélektani értelmezés („tömegember”, aki primitív és agresszív stb.), de lehet a poszt/modern szociálpszichológiai értelmezés is: újrégi identitás konstruálódik stb. Poszt/modern tömegérzések, tömegkommunikációs terítésben: például Diana-kultusz stb. Nálunk és a régióban, azaz a volt szocialista országokban) a rendszerváltást kísérő nagy tömegdemonstrációk (magyar specialitás: újrateremtések).

Tudásszociológiai értelmezés

a) *Premodern – modern – posztmodern* egymásra hatásának egyik társadalomlélektani feszültsége: az ideálisnak elképzelt kontinuitás helyett a diszkontinuitás és mintegy a tektonikus egymásra csúszásokról van szó. Tehát:

a/1. *Ellen-modernizációs életérzés és ideológiák:* a fejlett Nyugaton kívüli, illetve azzal érintkező, attól frusztrált világban jelentkezik

a/1.1. *nativizmus* – a „természetesség” iránti vágy és nosztalgia,
a/1.2. *tradicionalizmus* – a modernitás és a „Nyugat” teljes elutasítása (pl. egyes iszlám törekvések, Khomeini stb.),

a/1.3. *antimodernizmus* – a nemzet védelme a globalizációs kihívásokkal szemben (többnyire jobboldali és politikai konzervatívizmussal társul), veszély: a politikai diskurzus „elmoszódik”, irracionális indulatok, posványos kigözölések

(etnikai gyűlölködés stb.), a racionális diskurzusok helyett (kölcsonósi) demagógia stb.

a/1.4. *szocializmus* – amely kombinálja a progressziót a közösséggel, a kollektív szolidaritást a fejlődéssel (többnyire baloldali és szociáldemokrata értékekkel társul), veszély (első-sorban nálunk, ahol tehát kiirtották az egykori és valódi szociáldemokratákat): visszacsúszás a „Kádár-korszak” világába (Horn mint „kisember” 1994–1998 között, a BIT-es, KISZ-esek térnyerése, lásd Kiss Péter mint munkaügyi minisztert és most mint MSZP alelnököt, aki „Gömbös-kormányosozik” stb.).

a/1.5. *totalitarianizmusok (bolsevizmus, fasizmus)* – a modernitás által szétválasztott privát és nyilvános élet közti szakadék mesterséges áthidalása új szolidaritások (faji és osztályalapokon konstruált közösségeszmék) révén, az állam, illetve az állampárt ennek szociológiai hordozója, a vezér pedig személyes és sokszor valóságos, vagy pedig mesterséges karizmatikus megtestesítője.

a/2. *De-modernizációs életérzések és ideológiák:* inkább a fejlett Nyugat belső problémái által gerjesztett életérzések és ideológiák.

a/2.2. *ökológiai mozgalmak* – a természetesség, a technikaellenesség, részben városellenesség stb. Sokszor preteoretikus (elmélettelenes vagy inkább elméletmentes) hozzáállással.

a/2.3. *okkultizmus, mágiás és misztikus életérzések és „tanítások” kultusza* – a hagyományos egyházi tanítások és vallási tanok mellett megjelennek és erőteljesen terjeszkednek neomisztikus tanok és doktrínák, sokszor összekapcsolódnak az „antirepressziós” pszichomozgalmakkal, csoport-technikákkal stb.

a/2.4. *egységítés (unification)* – a modernitás szimbolikus univerzumát jellemző „alkotórészekre bontás” kognitív beállítóda helyett és azzal szemben az „egész”, az „egység”, a „felfogható” iránti nosztalgia, a mindennapi élet időstrukturálása (óra, naptár, időbeosztás) helyett felértékelődik a „most”, a „jelenben” megragadható „teljesség” stb. – Ennek posztmodern változata: az életterv és a teljesítmény tagadása, a Max Weber-i értelemben vett „protestáns etika” és a „kapitalizmus szelleme” közötti összefüggés helyett stb.

a/2.5. *egyszerűsítés (simplification)* – a modernitás *multi-relacionalizmusával* (nagy számú szociális kapcsolatrendszerrel) szemben létrejövő vágy és kívánság: kiscsoportok, áttekinthető viszonyokkal, „Gemeinschaft” (közösség) vs.

„Gesellschaft” (szervezet). – Visszaegyszerűsödés – menekülés a természetbe, a „szabadság”, kikapcsolódás, nyaralás. A Balaton, Illyés Gyulának játéka a tihanyi félszigeten az ötvenes években. A természetes elemek kultusza, például a „víz”: „thalasszális regresszió” (Ferenczi). Biotelek, biokertészet stb. Az „egészség” – és a test – kultusza.

- a/2.6. *A poszt/modern mint (re)primitivizáció* – politikai lélektani vetülete (kifejtés helyett három példára utalva)
- Clinton szex-ügye (mint világpolitikai példa),
 - a Torgyán-jelenség,
 - a Fideszes-generáció (csapat) választási győzelme.